

dr.H.Galjaard
mr.dr.C.J.M.Schuyt
dr.Hk.Thierry
dr.ir.C.J.Weeda
dr.J.Berting
dr.C.van der Meer

**Denkers
over
dilemma's**

Uitgeverij Balans

**Denkers
over
dilemma's**

dr.H.Galjaard
mr.dr.C.J.M.Schuyt
dr.Hk.Thierry
dr.ir.C.J.Weeda
dr.J.Berting
dr.C.van der Meer

Denkers
over
dilemma's

Onder redactie van Ruud Koole

Uitgeverij Balans

Het initiatief tot *Denkers over dilemma's* is genomen door de Stichting De Nieuwe Kerk te Amsterdam en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright © 1988 by Uitgeverij Balans, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Omslagontwerp: Joost van de Woestijne

Zetwerk: Studio Greenfield, Heemstede

Druk: Drukkerij Haasbeek, Alphen aan den Rijn

Verspreiding voor België: Uitgeverij Kritak, Leuven

ISBN 90 5018 055 8

Inhoud

Woord vooraf	7
Morele dilemma's voor mens en samenleving	9
<i>Inleiding door Ruud Koole</i>	
Geboorte	16
<i>H. Galjaard</i>	
Politieke verantwoordelijkheid voor de jeugd	42
<i>C.J.M. Schuyt</i>	
Dilemma's rond arbeid	60
<i>Hk. Thierry</i>	
Op weg naar een zorgloze samenleving?	77
<i>C.J. Weeda</i>	
Ouder worden	89
<i>J. Berting</i>	
Sterven in een veranderende maatschappij	109
<i>C. van der Meer</i>	
Personalia	128
Aangehaalde literatuur	129

Woord vooraf

Vraagstukken rondom euthanasie, werkloosheid, onderwijs, nieuwe technologieën of de zogeheten 'vergrijzing' van de samenleving grijpen soms diep in het leven van individuele mensen in. De samenleving als geheel ziet zich op deze terreinen voor haast onmogelijke keuzen, voor dilemma's gesteld.

In een poging een bijdrage te leveren aan mogelijke oplossingen, organiseerden de Stichting De Nieuwe Kerk en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen in het najaar van 1987 en het voorjaar van 1988 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een serie bijeenkomsten met als titel *Denkers over dilemma's*. Deskundigen hielden referaten en ondervroegen onder leiding van gespreksleider Herman van Run vervolgens politici op hun politieke verantwoordelijkheid op de onderhavige beleidsterreinen. In zekere zin was deze serie daarom een voortzetting van eerdere activiteiten van de organiserende instellingen: de projecten 'Binnenhof Binnenste Buiten' (1985) en de 'Dag der Democratie' (1986).

In deze bundel worden de referaten van de 'denkers' bijeengebracht. Deze inleidingen werden hiertoe speciaal bewerkt. Zij bieden achtergronden en analyses van de dilemma's, zoals deze zich in verschillende fasen van een mensenleven kunnen voordoen.

Denkers over dilemma's kwam tot stand dankzij de medewerking en raadgevingen van de referenten, co-referenten, politici, externe adviseurs en de gespreksleider. Wij zijn hen allen hiervoor zeer erkentelijk. Een speciaal woord van dank geldt Claar Boukema, René Bastiaanse en Gerard

Jongerius, die – samen met ondergetekenden – het organiserend comité vormden. Zonder het vele werk dat zij hebben verricht en de inspirerende suggesties die zij hebben gedaan zou het welslagen van dit project in gevaar zijn gekomen.

Ruud Koole
Documentatiecentrum
Nederlandse Politieke Partijen
Rijksuniversiteit Groningen

Ernst W. Veen
Stichting De Nieuwe Kerk
Amsterdam

Morele dilemma's voor mens en samenleving

Inleiding door Ruud Koole

De mens ziet zich in zijn of haar leven geregeld voor keuzen gesteld. Sommige betreffen puur persoonlijke kwesties, andere hebben een bredere strekking. De mogelijkheid van euthanasie en van het aborteren van een ongeboren kind waarvan vaststaat dat het zwaar gehandicapt zal zijn, de discriminatie van werklozen, ouderen, vrouwen of anderen, het niveau van de sociale voorzieningen en het onderwijs – het zijn alle zaken, die de samenleving als geheel aangaan en die tegelijkertijd diep kunnen ingrijpen in het leven van de individuele mens.

De dynamiek van het leven wordt voor een groot deel door het doen van keuzen bepaald. Onbeperkte vrijheid daarbij is vanzelfsprekend afwezig. Al bij de geboorte wordt een aantal zaken vastgelegd. Zo zijn bijvoorbeeld iemands geslacht of het gezin of land, waarin hij of zij ter wereld komt, in belangrijke mate bepalend voor de keuzemogelijkheden die zich vroeger of later aandienen. En in de loop van het leven kunnen zich ontwikkelingen voordoen, die de keuzevrijheid ingrijpend beïnvloeden. Toch blijven er, ondanks deze biologische en door omstandigheden bepaalde beperkingen, tal van momenten over waarin de individuele mens zich geconfronteerd ziet met al dan niet gewenste situaties, waarin gekozen moet worden.

Deze – beperkte – keuzevrijheid wordt in het algemeen als een groot goed gezien, maar kan in sommige concrete gevallen ook als zware opgave, als een dilemma, worden ervaren. Welke keuzen moeten wij maken? Hoe moeten wij als mens leven?

Deze vragen zijn niet nieuw; het denken erover evenmin.

De kritische reflexie over dergelijke vragen met een morele strekking, die in filosofische termen doorgaans met 'ethiek' wordt aangeduid, vindt zijn oorsprong reeds in de Griekse Oudheid bij Socrates. Op de bekend geworden wijze van het systematisch vragenstellen toont Socrates onder meer aan dat de rechtvaardige mens een beter en gelukkiger leven leidt dan de onrechtvaardige. Wat volgens Socrates het begrip 'rechtvaardigheid' inhoudt laten wij hier in het midden, maar duidelijk is dat bij het beantwoorden van genoemde vragen morele waarden in het geding zijn. De mens ziet zich in concrete gevallen gesteld voor praktische dilemma's: wat is goed, wat is kwaad?

Niet ieder mens echter zal elke keer op die grondige, maar tijdrovende wijze van Socrates proberen een antwoord te vinden op deze vragen. Veelal zal hij gebruik maken van de moraal die heerst in een groep, waarvan hij op dat moment deel uitmaakt. De mens is immers niet alleen individu, maar ook lid van een groter verband, zoals een familie, een geloofsgemeenschap, een sociale beweging of een natie. De groepsmoraal functioneert dan als baken, waarop men zich kan oriënteren.

Nu is het kenmerk van de moraal, verstaan als het geheel van overtuigingen van een individu of een groep omtrent zedelijke waarden en juist of onjuist gedrag, dat zij gebonden is aan plaats en tijd. Dit betekent dat morele opvattingen niet alle zonder meer kunnen worden overgeplaatst naar een andere groep of naar een ander moment, hoewel het bestaan van universele waarden niet kan worden ontkend. Het betekent bovendien dat de moraal voortdurend in ontwikkeling is. Een moraal die gisteren nog legitiem leek, hoeft dat vandaag niet meer te zijn. Het kritisch beschouwen van de zedelijke overtuigingen en de daarop gebaseerde handelingen noemt men de ethiek. De eerste stap echter, die gezet moet worden voordat überhaupt aan de oplossing van ethische vraagstukken gedacht kan worden, is de juiste beschrijving ervan. Welke zijn de huidige dilemma's?

Toen in de negentiende eeuw de industrialisatie op gang kwam (in Nederland vrij laat), werden vele mensen uit de tot dan toe bestaande sociale verbanden losgemaakt. Deze overgang ging soms gepaard met vrees voor moreel verval, ingegeven door onzekerheid die ontstond doordat oude sociale verbanden desintegreerden en nieuwe zich nog moesten bewijzen. In Nederland kristalliseerde dit proces zich rond de eeuwwisseling uit in het verzuilde stelsel, waarbinnen mensen zich aaneensloten langs scheidslijnen die door godsdiensten en maatschappijvisies werden bepaald. Tot aan de jaren zestig wist dit stelsel met grofweg vier levensbeschouwelijke families (katholieken, protestanten, socialisten en liberalen) zich te handhaven. Ook ten tijde van deze verzuiling stond de ontwikkeling van het normenstelsel, of liever: de verschillende normenstelsels, niet stil. Discussies over het recht van de gehuwde vrouw op arbeid, de zondagsrust of de loterij zijn hiervan slechts enkele voorbeelden. Zolang de individuele mens zich echter ingebed voelde in het netwerk van groepen en organisaties binnen één zuil, kon hij – of moest hij – op het gebied van de moraal de oriëntaties volgen, die door de top van zijn zuil werden aangegeven.

In de jaren zestig kwam dit bouwwerk van de verzuiling onder druk te staan. Een complex van maatschappelijke en technologische ontwikkelingen leidde er toe dat individuele burgers zich minder vanzelfsprekend dan voordien lieten organiseren binnen de verbanden van het traditionele gezin of de verzuilde organisaties. De ontwikkeling naar een verzorgingsstaat ging gepaard met een proces, dat meestal met ‘individualisering’ wordt aangeduid. Enerzijds werd de individuele burger in zijn bestaan door de staat voorzien van een aantal materiële zekerheden en werd daarmee ook afhankelijker van die staat, anderzijds werd hij vrijer in het doen van persoonlijke keuzes, doordat hij zich losmaakte uit de traditionele (verzuilde) verbanden.

De waardering voor deze ingrijpende sociaal-culturele ontwikkelingen is niet bij iedereen gelijk. De één betreurt de toegenomen invloed van de staat en pleit voor een ‘ont-

‘verlechting’ van staat en maatschappij, voor de ‘terugtrek van de overheid’ of voor ‘minder overheid, meer markt’. De ander wijst er op dat juist dankzij de ontwikkeling naar een sociale rechtsstaat het alom onderschreven recht van ieder mens op respect en eerbiediging van zijn persoon het best gegarandeerd wordt. Kortom, de omvang van het publieke domein staat ter discussie. Daarnaast wordt ook tegen het proces van de individualisering verschillend aangekeken. Moet dit proces als een gegeven worden beschouwd, moet het gestimuleerd worden of juist bestreden? Want de een ziet er vooral de voordelen van (meer persoonlijke vrijheden), terwijl de ander met name negatieve effecten vreest (vereenzaming, ‘atomisering’ van de samenleving).

De desintegratie van bestaande sociale verbanden leidt ook nu op sommige terreinen tot onzekerheid over de te hanteren morele waarden. Deze onzekerheid wordt bovendien nog vergroot door de beperkingen die het economisch bestel oplegt, door ongelijkmatige demografische ontwikkelingen, waardoor knelpunten in het sociaal stelsel ontstaan (men denke aan de ‘vergrijzing’ van de bevolking) en door medische en technologische vernieuwingen, die vragen oproepen waarop bestaande normen geen antwoord geven.

Voor de individuele mens betekent dit dat hij zich in toenemende mate voor moeilijke keuzen, voor dilemma’s, gesteld ziet, terwijl hij zich minder dan voorheen kan of wil laten leiden door de morele opvattingen van een (traditioneel) sociaal verband. Het is de vraag of het ontstaan van nieuwe sociale verbanden of het herstel van oude de ‘morele lacune’, waarin de individuele burger in zekere zin is komen te verkeren, in de nabije toekomst zullen opvullen. Veelal zal de individuele burger nu zelf zijn eigen moraal moeten ontwikkelen. Het is te eenvoudig om te constateren dat hij daarbij slechts zijn ‘welbegrepen eigenbelang’ volgt, tenzij dit begrip zodanig wordt opgerekt dat hieronder niet alleen egoïstische, maar ook altruïstische noties vallen. Maar zelfs dan blijft voor de individuele mens het dilemma bestaan: welke morele handeling moet ik

verrichten om een gerust geweten te hebben, om me prettig te voelen?

De mens is echter ook altijd lid van een politieke gemeenschap, of hij daarin nu actief participeert of niet. Een rechtsstaat als de Nederlandse kenmerkt zich onder andere door het streven naar voor ieder gelijkelijk geldende rechtsregels, waarin normen gesteld worden voor het verkeer tussen overheid en burger en tussen burgers onderling. Een aantal zaken laat de overheid bewust over aan het individuele geweten. De wetgever laat zich thans bijvoorbeeld niet uit over de vraag of buitenechtelijk geslachtsverkeer gewenst is of niet. Dat is een zaak van de mensen zelf. Maar vrijwel overal waar de overheid wel maatregelen treft (het niet doen van een keuze is vaak ook een keuze), hebben deze handelingen, omdat zij consequenties hebben voor mensen, tevens zedelijke implicaties. Een zeer gangbare definitie van wat 'politiek' is luidt dan ook: de gezaghebbende toedeling van *waarden*. De individuele burger, die zich – zoals gezegd – minder dan voorheen kan richten op het waardenstelsel van de oude sociale verbanden, zou zich daarom kunnen (vaak ook: moeten) oriënteren op de normen van de politieke gemeenschap, van de samenleving als geheel.

Maar ook de politiek ziet zich voor dilemma's gesteld. De overheid wordt geconfronteerd met economische, sociaal-culturele en technologische ontwikkelingen, die nieuwe, vaak onvoorziene en moeilijk oplosbare problemen met zich mee brengen.

Hoe moet bijvoorbeeld de problematiek van de werkloosheid en van de gemiddeld steeds ouder wordende bevolking benaderd worden? Op welke wijze moet in concrete gevallen het discriminatieverbod en het recht op privacy, zoals die in het eerste en tiende artikel van de grondwet zijn verwoord, worden toegepast? Moeten er wettelijke voorschriften komen met betrekking tot het aanwenden van nieuwe mogelijkheden op het gebied van de medische en de

informatietechnologie? Ook de zorg voor het milieu heeft morele facetten: in welke leefwereld kan het nageslacht straks opgroeien? Het zijn alle vragen waar niet eenvoudig een antwoord op te geven valt. Bovendien lijkt het vaak alsof de regering niet de tijd heeft of neemt om zich op de (morele) consequenties van haar handelingen diepgaand te bezinnen. (De rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid geven hiertoe doorgaans overigens wel goede voorzetten.) Vaak wordt geconstateerd dat het politiek systeem overbelast is. 'Regeren is vooruitzien' is volgens sommigen vervangen door 'Regeren is reageren'. Maar is een verkleining van de rol van de overheid om de overbelasting te verminderen wel in alle gevallen te rechtvaardigen? Is het niet zo dat zonder een actief overheidsbeleid en zonder wettelijke maatregelen een menswaardig bestaan voor de zogeheten 'zwakkeren in de samenleving' in het geding komt?

Recentelijk worden er met name binnen de grote politieke partijen nieuwe pogingen ondernomen om antwoorden te vinden op de geschetste dilemma's. Discussienota's over *De verantwoordelijke samenleving* (CDA), *Schuivende Panelen* (PVDA) en *Liberaal Bestek* (VVD), aangevuld met rapporten van de wetenschappelijke instituten van die partijen, zijn serieuze werkstukken, die terecht onderwerp van discussie zijn geworden. De oorspronkelijke ideologieën, die in de negentiende eeuw zijn ontwikkeld, moeten opnieuw aangepast worden aan de eisen van de tijd. Maar de positie waarin de partijen zich bevinden is moeilijk. Enerzijds zijn zij door de ontzuiling losser komen te staan van de samenleving en hebben zij te maken met een toename van het aantal zwevende kiezers, die zij door middel van campagnes gericht op korte termijn succes voor zich proberen te winnen. Anderzijds achten zij het tot hun taak lange termijn visies te ontwikkelen, die mogelijk op gespannen voet kunnen staan met hun direct electoraal belang. Tevens hebben zij te maken met een achterban, die deels de 'oude' politieke waarden aanhangt en deels vanuit 'nieuwe'

opvattingen (bijvoorbeeld inzake milieu- en emancipatievraagstukken) de partijen steunt. Alle partijen hebben met dit laatste dilemma te maken. Het tot stand komen van een consensus bij ethische kwesties is er niet eenvoudiger op geworden door deze toename van pluriformiteit in de samenleving.

Het is daarom van groot belang dat niet alleen 'de politiek' zich verdiept in politieke vraagstukken die het gevolg zijn van ingrijpende maatschappelijke en technologische ontwikkelingen. De discussie over de zich hierbij voordoende dilemma's moet zo breed mogelijk worden gevoerd. Het gevaar van een politieke besluitvorming 'onder de kaasstomp', in het isolement van het Haagse Binnenhof, moet afgewend worden.

Deze bundel wil daartoe een bijdrage leveren. Deskundigen van buiten de politiek komen aan het woord. Deze 'denkers' schetsen in een zestal beschouwingen de belangrijkste ontwikkelingen en dilemma's, waarvoor de individuele burger en de samenleving als geheel zich geplaatst zien. Om zo veel mogelijk in het gezichtsveld te blijven van die individuele burger is als leidraad gekozen voor verschillende fasen in het leven van de mens.

Achtereenvolgens komen als thema's aan de orde de problematiek rondom: geboorte en voortplanting, jeugd en opvoeding, arbeid, relatievormen, ouder worden en sterven. Steeds zal de verantwoordelijkheid van de overheid op deze terreinen worden nagegaan. De individuele mens kan deze inzichten en suggesties gebruiken om zijn of haar weg te vinden in het woud van morele dilemma's die zich in een mensenleven voordoen. Kennis van de algemene problematiek kan daarbij van nut zijn. Maar het doen van een keuze bij een concreet dilemma blijft vanzelfsprekend uiteindelijk een kwestie van persoonlijke afwegingen, hoe moeilijk soms ook.

Geboorte

H. Galjaard

Alhoewel op het eerste gezicht het thema 'Geboorte' misschien niet zo boeiend lijkt, hoop ik in deze inleiding duidelijk te maken dat er vele en uiteenlopende facetten aan de voortplanting verbonden zijn.

Op het ogenblik worden er jaarlijks ongeveer 130 miljoen kinderen geboren; terwijl ik deze zin neerschrijf zijn er alweer 20 babietjes bij! De kansen van deze kinderen verschillen enorm en zijn afhankelijk van een veelheid van factoren, waaronder de sociaal-economische omstandigheden, de hygiëne, het opleidingsniveau van de ouders, erfelijke en uitwendige factoren en de mogelijkheid gebruik te maken van medische technologie. Volgens het Unicef-rapport *The State of the World's Children* stierven in 1986 alleen al in de ontwikkelingslanden 40 000 kinderen per dag. Deze kinderen hebben dus helemaal geen kansen gehad. In veel ontwikkelingslanden vindt niet minder dan 30 procent van de *totale* sterfte plaats in het eerste levensjaar. Ter vergelijking: in Nederland is dat slechts 1 procent!

De laatste decennien is er door de westerse landen en internationale organisaties vaak aangedrongen op geboortebeperking in de arme landen. Aanvankelijk hebben politieke leiders van veel ontwikkelingslanden zich hier tegen verzet, maar de laatste 15 jaar is er van deze zijde steeds meer begrip gekomen voor de noodzaak van *family planning*, verlaging van de kindersterfte en planning van de bevolking in de grote wereldsteden waar in het jaar 2000 60-80 procent van de mensen zal wonen.

Ondanks het feit dat op dit moment 80 procent van alle geboorten plaatsvindt in de armere ontwikkelingslanden is de laatste 10-15 jaar wel vooruitgang geboekt op het terrein

van de geboortenbeperking en de kindersterfte, al zijn de verschillen met de rijkere geïndustrialiseerde landen nog groot. In dit verband is de hypocrisie van de huidige Amerikaanse regering zeer betreurenswaardig. Dit leidinggevende land heeft onder leiding van president Reagan zijn steun aan de United Nations Fund for Population Activities teruggebracht, omdat het de bevolkingspolitiek in China afwijst en meer in het algemeen van opvatting is, dat economische ontwikkeling en niet geboortenbeperking de juiste weg is voor de ontwikkelingslanden. Alhoewel dit fraai klinkt betekent het in feite een belangrijke stap terug omdat Amerika verhoudingsgewijs slechts zeer beperkte ontwikkelingssteun geeft en er in verschillende landen, onder andere China, veel werd bereikt op het terrein van de kindersterfte mede dank zij geboortenbeperking.

Ook in ons land heeft de politiek lange tijd weinig aandacht besteed aan demografische ontwikkelingen, zelfs niet toen de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk onder leiding van professor Muntendam een aantal belangwekkende analyses en aanbevelingen publiceerde. Inmiddels zijn de consequenties van het – in vergelijking met alle ons omringende landen – hoge geboortencijfer in Nederland in de periode tot 1970, dagelijks merkbaar. De overbevolking van ons kleine land verergerde door een bevolkingstoename van 10 miljoen in 1950 tot 14 miljoen in 1980. Deze toename, gevolgd door de vrij plotselinge daling van het aantal jaarlijkse geboorten met bijna een derde van circa 250 000 vóór 1970 tot ongeveer 180 000 in de jaren erna, heeft belangrijke gevolgen voor allerlei facetten van de samenleving. Voorbeelden zijn de voorzieningen voor het onderwijs en de gezondheidszorg, de werkgelegenheid, de bestedingen aan sociale uitkeringen, de woningbouw en ruimtelijke ordening, de milieuproblematiek, het consumptiepatroon, relatievormen en de veroudering van de bevolking met grote problemen wat betreft eenzaamheid, verzorging en gezondheidszorg. Te weinig mensen realiseren zich dat de problematiek van de hoge werkloosheid en

van de 600 000 bejaarde, veelal eenzame, weduwen en de 700 000 mensen van 65 jaar en ouder met een lichamelijke handicap in het jaar 2000 mede het gevolg is van het voortplantingsgedrag van twee generaties na de oorlog.

De laatste jaren is er toenemende belangstelling van een aantal van onze politici voor vraagstukken rond de voortplanting en geboorte. Het merkwaardige is echter dat deze belangstelling vooral is gewekt door medisch-technische ontwikkelingen die tot de publieke verbeelding spreken en waarbij zich een aantal morele vragen voordoen. Voorbeelden zijn de afbreking van een zwangerschap op psychosociale gronden of omdat er bij prenataal onderzoek een afwijking van de vrucht is geconstateerd, de ontwikkelingen rondom reageerbuisbevruchting en meer recent de mogelijkheden van DNA-diagnostiek, waardoor uitspraken mogelijk worden over de aan- of afwezigheid van erfelijke factoren die geassocieerd zijn met handicaps of ziekten die zich soms pas jaren later klinisch zullen openbaren.

In het navolgende zal ik trachten twee hoofdonderwerpen, 'Kinderen krijgen of niet?' en 'Kwaliteit van het nageslacht', te belichten in een internationale context en in relatie tot zowel wetenschappelijke als maatschappelijke ontwikkelingen.

Kinderen krijgen of niet?

Kindersterfte

De hele geschiedenis door is de voortplanting onlosmakelijk verbonden geweest met het seksuele contact tussen man en vrouw. Tot aan het industriële tijdperk waren 6-8 kinderen nodig wilde één zoon de vader overleven, wat weer nodig was voor de continuïteit van voedselvoorziening, werk en verzorging. Pas de laatste eeuw is deze situatie in de geïndustrialiseerde landen drastisch veranderd en is de kindersterfte met een factor 10 gedaald. In Nederland stierven in 1920 bijna 25 000 kinderen bij ongeveer hetzelfde geboortencijfer als nu. Op dit moment overlijden

er nog slechts 3000 kinderen per jaar, waarvan ongeveer 1100 direct bij de geboorte en circa 1300 gedurende het eerste levensjaar. Met een kindersterfte van 7 per 1000 levendgeborenen heeft Nederland één der laagste cijfers ter wereld, na Japan en een aantal Scandinavische landen.

Door de sterk verbeterde hygiëne, de enorme vooruitgang in de economische situatie en de opbouw van een stelsel van sociale voorzieningen, hebben de volwassenen in enkele tientallen landen voor het eerst in de geschiedenis geen kinderen meer nodig om in materiële zin te overleven. Paren die thans in ons land een kind ter wereld brengen hebben een kans van minstens 98 procent dat ze hun kind tot volwassenheid zien opgroeien. Een meisje dat nu wordt geboren heeft een gemiddelde levensverwachting van ongeveer 80 jaar en een jongen van 73 jaar.

Helaas is dit een betrekkelijke uitzonderingssituatie in de wereld. In 40 landen is de kindersterfte hoger dan 100 per 1000 en zijn nog steeds 6-8 kinderen nodig voor de overleving. In nog eens 35 landen bedraagt de kindersterfte 55-100 per 1000. In 20 landen, waaronder China, Argentinië en de Sovjet-Unie, is de kindersterfte tussen 25 en 50 per 1000. Als het dus gaat om kiezen voor kinderen dan is er in circa 100 landen met ongeveer 80 procent van de wereldbevolking nauwelijks sprake van enige keuze.

Toch is er de laatste tientallen jaren ook vooruitgang geboekt. In India, dat in de volgende eeuw de grootste bevolking ter wereld zal hebben, daalde de kindersterfte van 175 naar 110 per 1000 en hetzelfde geldt voor Iran en sommige Afrikaanse landen. In Nicaragua daalde de kindersterfte van 150 naar 75 en in Cuba zelfs van 70 naar 17! In China werd door middel van grootscheepse voorlichtingscampagnes, een sterke (partij)discipline en een drastisch programma voor geboortenregeling en voor moeder- en kindzorg, de kindersterfte omlaag gebracht van 180 per 1000 in 1960 tot circa 30 per 1000 nu. Welke kritiek men ook moge hebben op de onvrijheid van individuele Chinese paren, geen bezoeker aan dit land zal een ondervoed kind hebben gezien. Dit is extra indruk-

wekkend omdat er in China jaarlijks circa 16 miljoen kinderen worden geboren; elk jaar komt daar dus de omvang van de hele Nederlandse bevolking bij!

Geboortencijfers

De ontwikkeling van moderne methoden van anticonceptie heeft belangrijke invloed gehad op de *ontkoppeling van seksualiteit en zwangerschap*. Voor een succesvol geboortenregelingsprogramma is moderne technologie echter niet voldoende. Vele factoren spelen een rol bij de bepaling van het kindertal: sociaal-economische omstandigheden, opleidingsniveau, positie van de vrouw, kindersterfte, gedrag en traditie in de directe omgeving, religieuze achtergrond en de aard van het politieke systeem. In China zijn het vooral de politiek, de zeer goed georganiseerde informatie-overdracht en de individuele motivatie vanwege de verbeterde kansen van het kind geweest die tot zo'n indrukwekkende verlaging van het geboortencijfer hebben geleid: van 43 geboorten per 1000 inwoners in 1963 tot 17 per 1000 in 1983. Slechts een kleine minderheid van de vrouwen in de vruchtbare leeftijd gebruikt de pil en 85 procent van de anticonceptie berust op sterilisatie en het gebruik van een spiraaltje.

Ons eigen land is een voorbeeld van het omgekeerde. Ondanks goede voorlichting en allerlei mogelijkheden van betrouwbare anticonceptie, inclusief de pil, bleef in de jaren zestig het geboortencijfer in Nederland relatief hoog in vergelijking met alle ons omringende landen. De motivatie tot verdere beperking van het kindertal ontbrak kennelijk in tegenstelling tot de situatie in de Scandinavische landen, Engeland, Frankrijk, West-Duitsland en zelfs Italië. Pas omstreeks 1970 begon het geboortencijfer in Nederland in de pas te lopen met deze landen. Zowel wat betreft de geboortenregeling en abortus op psychosociale gronden als bij de gebruikmaking van medische technologie zoals prenatale diagnostiek en de reageerbuisbevruchting, heeft het overgrote deel van de Nederlanders vanaf het eind van de jaren zestig een eigen koers gevaren, steeds onafhankelijker

van opvattingen van de kerk of de staat.

Alhoewel de overheid in de meeste democratische westerse landen terughoudend is op het terrein van de voortplanting, verleidt het langdurig zeer laag blijvende geboortencijfer soms toch tot (voorzichtige) aanmaningen en/of tot financiële stimulansen bij verdere gezinsuitbreiding. Meestal blijven dergelijke maatregelen, wat mij betreft gelukkig, zonder succes. In Scandinavië en West-Europa vermoedelijk omdat jonge paren sterk gericht zijn op de eigen ontplooiing en naast romantische, steeds meer zakelijke argumenten een rol laten spelen bij de vraag 'kinderen of niet?'. De meeste paren wensen niet meer dan 1 of 2 kinderen en naar schatting blijft in ons land zelfs 10 procent van de paren vrijwillig kinderloos.

In de Oosteuropese landen zien de meeste paren door de beperkte financiële middelen en de te krappe behuizing geen perspectief voor het hebben van meerdere kinderen. Omdat in deze landen de anticonceptie niet zo goed functioneert, worden er jaarlijks een verontrustend hoog aantal ongewenste zwangerschappen afgebroken (soms evenveel als het aantal geboren kinderen). De herhaalde abortus heeft secundair vaak weer onvruchtbaarheid tot gevolg.

Ook in Japan is het aantal abortus provocatus bij ongewenste zwangerschappen zeer hoog, maar hier speelt mee dat het gebruik van medicamenten, dus ook de pil, ter beïnvloeding van een natuurlijk proces als de zwangerschap door zeer velen op traditioneel-religieuze gronden wordt afgewezen.

Van de circa 180 000 kinderen worden er in ons land slechts 7,8 procent buitenechtelijk geboren. Het valt dus nogal mee met 'het verval van de zeden van de jeugd', zoals vaak wordt gesuggereerd door de ouderen. Ter vergelijking: in Zweden en Denemarken bedraagt het percentage buitenechtelijke geboorten 40-50 procent en in West-Duitsland 25 procent. In Nederland trouwt meer dan 90 procent van de paren en ongeveer 90 procent wil een kind. Er is een tendens op wat

latere leeftijd zwanger te worden omdat een vrouw die na haar opleiding een baan heeft, deze minder vaak en snel dan vroeger wenst op te geven. De combinatie van de zorg voor één of meer kinderen met een betaalde werkkring is in ons land nog steeds een probleem evenals het motiveren van de man een gelijk deel van de zorg voor het huishouden en de kinderen op zich te nemen. Dit laatste is overigens een internationaal probleem in tegenstelling tot het eerste.

Onvrijwillige kinderloosheid

Ongeveer 1 op de 10 paren blijkt in de loop der jaren onvruchtbaar te zijn. Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie ligt in ongeveer een derde van de gevallen de oorzaak alleen bij de man en bij ruim een kwart alleen bij de vrouw. Bij ongeveer 20 procent zou de oorzaak bij beide partners liggen en bij 22 procent is de oorzaak van de onvruchtbaarheid onbekend.

Uitgaande van 80 000 huwelijken per jaar en het feit dat ruim 90 procent van de kinderen uit gehuwde ouders wordt geboren, worden jaarlijks circa 9000 paren met onvrijwillige kinderloosheid geconfronteerd. Bij ongeveer 3000 zou kunstmatige inseminatie met donorsperma (KID) in principe een oplossing kunnen bieden. In de praktijk blijkt dat jaarlijks 500-1000 kinderen via KID worden geboren, hetgeen betekent dat ten hoogste een kwart van de paren deze weg kiest. Kennelijk bestaan er voor velen belangrijke psychologische barrières om via de geslachtscellen van iemand anders een kind te laten verwekken.

Na een aanvankelijk taboe op KID is gedurende een reeks van jaren nauwelijks aandacht besteed aan de organisatorische, medische en ethische aspecten ervan. Zo kan elke kliniek of maatschappelijk geëngageerde hobbyist zich met KID bezighouden en kan iedere hulpverlener zijn/haar eigen criteria vaststellen met betrekking tot de selectie van donoren en de indicaties en methodiek van KID. Op sommige plaatsen wordt zelfs zaad van verschillende donoren gemengd teneinde absolute anonimiteit van de vader te garanderen. Daarmee wordt voorbijgegaan aan het fundamentele recht

van een mens te weten wie zijn genetische ouders zijn. Kennis van de aan- of afwezigheid van bepaalde erfelijke eigenschappen kan van belang zijn voor de eigen gezondheid en voor beslissingen over nageslacht indien het kind volwassen is. Vastlegging van dergelijke gegevens kan samengaan met de in ons land vrijwel algemeen erkende wenselijkheid van anonimiteit van de donor.

De meningen over de selectie van donoren en over de indicaties voor kid lopen uiteen. Het valt buiten het kader van dit artikel hier uitgebreid op in te gaan; en bovendien zijn er gedetailleerde adviezen over kunstmatige voortplanting door de Gezondheidsraad en door een studie-groep van de Vereniging voor Familie- en Jeugdrecht.

In tegenstelling tot de stilte rond kid zullen er weinig voorbeelden van medische technologie zijn waarover zoveel is geschreven en gediscussieerd als de in vitro fertilisatie (ivf). Misschien was de opwindning wel zo groot omdat nu voor het eerst ook *een ontkoppeling* mogelijk werd *van zwangerschap en voortplanting*. De mogelijkheid van afname van eicellen, gevolgd door bevruchting in de reageerbuis, invriezen van het pre-embryo en het terugplaatsen in de baarmoeder van in principe elke vrouw, spreekt zodanig tot de verbeelding dat vrijwel elk dag- en weekblad en televisieforum verschillende scenario's bedacht. 'Als een actrice geen gelegenheid heeft zwanger te worden en toch een kind wil, kan ze haar eicel laten bevruchten met sperma van de man van haar keuze en aan haar zuster (of jeugdige moeder die toch een hormoonkuur ondergaat?) vragen het embryo voor haar te dragen.' De werkelijke berichten over een 'Australisch' ingevroren embryo dat erfgenaam werd van miljoenen, discussies over de Franse weduwe die alsnog zwanger wilde worden van haar overleden man en tenslotte het Amerikaanse drama van de draagmoeder die 'haar' (?) kind niet wilde afstaan aan de wensouders, overschaduwden de werkelijke problematiek bij ivf. Dat is allereerst het feit dat 10 jaar na de geboorte van de eerste reageerbuisbaby in Engeland het succespercentage, dat wil zeggen de kans op

een kind na IVF, niet hoger is dan 20 procent. Dit houdt in dat zeer veel paren na jarenlange medische onderzoeken en met spanning tegemoet geziene ingrepen, uiteindelijk teleurgesteld kinderloos zullen blijven.

Een tweede probleem is de wildgroei die er in ons land is ontstaan, omdat de overheid en de ziektekostenverzekeraars te lang besluiteloos zijn gebleven en veel vrouwen-artsen zich aan overdrijving hebben schuldig gemaakt bij de ramingen van de behoefte aan IVF. Inmiddels blijkt dat in ons land door 3 à 4 goed uitgeruste centra aan de vraag zou kunnen worden voldaan. De belangrijkste en enige goed onderbouwde indicatie is immers een functiestoornis van de eileiders en dat komt bij 1 op de 7 onvruchtbare vrouwen voor. Zelfs als al deze vrouwen IVF zouden vragen, gaat het om enkele honderden nieuwe paren per jaar en bij herhaalde behandeling hoogstens om 1000-1500 behandelingen.

Voor individuele paren kan zowel KID als IVF een waardevolle bijdrage leveren indien onvrijwillige kinderloosheid als een ernstig probleem wordt ervaren. In het licht van de maatschappelijke ontwikkelingen in de laatste 10-15 jaar en de veranderde opvattingen over kinderen krijgen, hoeft (onvrijwillige) kinderloosheid overigens een evenwichtige ontwikkeling van een relatie en van elk van de partners niet in de weg te staan. De door sommigen gebruikte term 'recht op een kind' mist elke grond.

Wat betreft de indicaties voor KID en IVF bestaat er thans geen enkele overeenstemming met de hoge eisen die de overheid stelt in de adoptiewetgeving. Bij adoptie moeten man en vrouw immers een duurzame huwelijksrelatie hebben, is er een grens gesteld aan hun gezamenlijke leeftijd en dient men zich te onderwerpen aan herhaalde bezoek(ing?)en van maatschappelijk werk(st)ers, die nagaan of een paar dat een kind wil adopteren, wel geschikt is. In geval van KID en IVF wordt het huwelijk niet als voorwaarde gesteld, achten de adviescommissies het ondoenlijk en ongewenst na te gaan of een relatie duurzaam is en wordt ruimte gelaten voor het bewerkstelligen van zwangerschap bij alleenstaande vrou-

wen die een lesbische relatie hebben. Naast deze immateriële verschillen moet een paar dat tegenwoordig een kind uit het buitenland wil adopteren rekening houden met zeer hoge kosten (in de orde van 15 000 gulden), terwijl velen er voor pleiten dat KID en IVF door de ziektekostenverzekeraars worden betaald.

In veel discussies over vormen van kunstmatige voortplanting wordt (te) veel belang gehecht aan de wensen en zelfs vermeende rechten van mogelijke aanstaande ouders. Een beter uitgangspunt is de *belangen van een eventueel toekomstig kind centraal te stellen*. Het handelen van medici en andere hulpverleners op een zodanige wijze dat een zwangerschap tot stand wordt gebracht in situaties waar een kind al bij zijn geboorte op achterstand wordt geplaatst, lijkt mij niet juist. In de huidige samenleving en gezien de (beperkte) kennis over de rol van de man en de vrouw bij de ontwikkeling van een kind moet in het kader van de gezondheidszorg mijns inziens niet worden meegewerkt aan het tot stand brengen van zwangerschap bij alleenstaanden en bij vrouwen in een lesbische relatie. Deze opvatting houdt in het geheel geen negatief oordeel in over de kwaliteit van het leven of de relaties van alleenstaanden, lesbiennes of homofiele mannen, maar wordt ingegeven door de overtuiging dat een kind geen optimale kansen voor ontplooiing heeft in situaties waar vanaf de geboorte slechts één ouder is of waar twee ouders van hetzelfde geslacht zijn. Indien hierover op grond van de schaarse gegevens uit de ontwikkelingspsychologie twijfel zou bestaan, beveel ik aan het algemeen in de geneeskunde geaccepteerde adagium *in dubio abstinere* te hanteren.

Kwaliteit van het nageslacht

In de vorige paragraaf is al opgemerkt dat discussies over de kwaliteit van het nageslacht niet kunnen worden gevoerd over de 40 000 kinderen die elke dag in de ontwikkelingslanden sterven. Zij kregen geen kansen. Ook kinderen die

het voedingstekort en de infectieziekten wél overleven ondervinden vaak problemen. Uit een follow-up onderzoek gedurende twintig jaar in India blijkt dat chronische ondervoeding op de kinderleeftijd leidt tot 30 procent minder werkcapaciteit op jong volwassen leeftijd.

Als men zich het leed tracht voor te stellen dat het gevolg is van voedseltekort, is het een wrange gedachte dat het volgens deskundigen technisch gezien mogelijk is twee keer de vereiste voedselhoeveelheid voor de wereldbevolking (circa 5 miljard mensen) te produceren. Tijdens lezingen over dit onderwerp hoor je dan stevast, dat voedseltekort dus een verdelingsprobleem is dat slechts door de politiek kan worden opgelost. Vervolgens neemt bijna iedereen aan dat het dus niet opgelost zal worden.

Toch zijn er verschillende, relatief goedkope, strategieën om de kindersterfte in de arme landen omlaag te brengen: langere tussenpozen tussen opeenvolgende geboorten, bestrijding van het analfabetisme van vrouwen, borstvoeding en toediening van een mengsel van water, zout en suiker bij diarree. Daarnaast kunnen vaccinatieprogramma's en geboortenbeperking uiteraard een belangrijke bijdrage leveren. Wat dit laatste betreft heeft Indira Gandhi in 1983 echter opgemerkt: 'Parents are more likely to restrict their families if they have reasonable assurance of the healthy survival of their two children.'

Deze situatie bestaat gelukkig tenminste in de 35 landen met een kindersterfte lager dan 25 per 1000. Daar is het verlies van een kind bijna een uitzondering geworden en als het gebeurt, is het meestal ten gevolge van onbegrepen problemen rond de geboorte, een aangeboren afwijking of een ongeval. Juist omdat de kansen op een normale ontwikkeling van het kind in de rijkere geïndustrialiseerde landen zo gunstig zijn, voelen ouders die wél met het verlies van een kind worden geconfronteerd zich erg alleen in hun teleurstelling en verdriet. Hetzelfde geldt in situaties waar een kind lichamelijk of geestelijk gehandicapt is. Uit een groot-schalig onderzoek in Engeland bleek dat van alle kinderen op 7-jarige leeftijd ruim 5 procent een ontwikkelingsach-

terstand of andere handicap had; 85 procent hiervan bleek aangeboren en het effect van uitwendige factoren is dus geringer dan door velen werd verondersteld.

Het feit dat aangeboren en erfelijke aandoeningen de meest vóórkomende oorzaak van sterfte en handicap op de kinderleeftijd zijn in de westerse landen en Japan, maar geleidelijk ook in China en enkele andere Aziatische landen, vormt één verklaring voor de toenemende aandacht voor erfelijkheidsonderzoek en -voorlichting. Een andere factor is de grote vooruitgang in de technologie, waardoor steeds meer mogelijkheden ontstaan voor de vroege herkenning van een verhoogd risico op een afwijkend kind en voor het nemen van maatregelen waardoor de geboorte van een gehandicapt kind kan worden voorkomen. Bovendien wordt onder andere dank zij de toepassing van DNA-technologie, steeds duidelijker dat ook belangrijke ziektebeelden bij volwassenen, zoals bepaalde hart- en vaatziekten en zelfs neurologische aandoeningen op hogere leeftijd, (mede) samenhangen met erfelijke factoren in de geslachtscellen. Daarnaast wordt voor steeds meer vormen van kanker gevonden dat er afwijkingen of verplaatsingen van bepaalde erfelijke eigenschappen in de betrokken lichaamscellen vóórkomen.

Helaas zijn de mogelijkheden van *werkelijke genezing* van aangeboren en erfelijke aandoeningen nog zeer beperkt. Sommige misvormingen kunnen chirurgisch worden gecorrigeerd en bij enkele erfelijke ziekten kunnen ernstige geestelijke en lichamelijke afwijkingen worden voorkómen door tijdige toediening van een dieet, hormonen of bepaalde geneesmiddelen. In verschillende laboratoria wordt al jaren hard gewerkt aan methoden van eiwit- en genvervangings therapie, waardoor meer in het algemeen genezing van patiënten met een erfelijke ziekte mogelijk zou worden. De resultaten zijn tot nu toe echter zeer mager en voor de toekomst lijkt er evenmin veel reden tot optimisme.

Wat betreft het streven naar 'optimale kwaliteit van het

nageslacht' ligt de nadruk in de landen met een lage kindersterfte op het *voorkómen van handicaps*. De belangrijkste benaderingswijzen zijn:

- screening van pasgeborenen op aangeboren/erfelijke aandoeningen
- 'intensive care' van pasgeborenen
- erfelijkheidsonderzoek en -voorlichting.

Screening pasgeborenen

Er zijn enkele aangeboren/erfelijke aandoeningen die tot ernstige geestelijke achterstand en lichamelijke handicaps leiden indien de diagnose te laat wordt gesteld, terwijl ernstige symptomen voorkómen worden indien behandeling kort na de geboorte wordt gestart. Dit vormt de basis voor screening van pasgeborenen op enkele aandoeningen die behandelbaar zijn en waarvoor relatief simpele, goedkope en betrouwbare testen beschikbaar zijn. In ons land, evenals in verschillende andere westerse landen, vindt een nationale screening plaats van pasgeborenen op aangeboren functiestoornissen van de schildklier en de erfelijke stofwisselingsziekte phenylketonurie. Voor beide aandoeningen geldt, dat er zeer grote kans op mentale retardatie bestaat indien de behandeling later dan de eerste weken na de geboorte wordt begonnen.

Dank zij de goede organisatie van de zuigelingenverzorging in ons land wordt bij meer dan 99 procent van alle pasgeborenen kort na de geboorte via een hielprik wat bloed afgenomen dat in enkele regionale laboratoria wordt onderzocht. Jaarlijks worden hierbij circa 15 patiënten met phenylketonurie en circa 50 patiënten met een aangeboren schildklierfunctiestoornis ontdekt. Dank zij deze vroege diagnostiek kan snel een dieet- of hormoonbehandeling worden ingesteld, waardoor het optreden van ernstige handicaps wordt voorkómen. De kosten van een dergelijke neonatale screening bedragen ongeveer 6 miljoen gulden, terwijl de bespaarde kosten aan medische en psychosociale begeleiding een veelvoud bedragen.

Deze benadering van preventie is algemeen aanvaard en

heeft in onze samenleving nauwelijks enige discussie opgeleverd. De reden hiervan is waarschijnlijk dat vroege diagnostiek als voorwaarde voor succesvolle behandeling algemeen als positief wordt ervaren. Toch zal op langere termijn enige nuancering nodig zijn wat betreft de resultaten. Nu al is gebleken dat een deel van de patiënten ondanks vroegtijdige behandeling toch een ontwikkelingsachterstand vertoont. Bovendien zullen vrouwelijke patiënten met phenylketonurie bij zwangerschap een sterk verhoogde kans hebben op kinderen met ernstige misvormingen.

‘Intensive care’ van pasgeborenen

De laatste decennia is veel vooruitgang geboekt op het terrein van de intensieve zorg voor pasgeborenen met problemen. In veel gevallen zijn dit te vroeg geboren met een laag geboortegewicht, terwijl daarnaast ademhalings- en bloedsomloopproblemen extra aandacht vragen. Ongeveer 20 per 1000 levendgeborenen komen in aanmerking voor intensieve couveuze-zorg met continue en nauwkeurige regulatie van de temperatuur, hartslag, ademhaling, vocht- en voedingsbalans.

Door een commissie van de Gezondheidsraad is berekend dat indien een optimale regionale neonatale intensieve zorg zou bestaan jaarlijks bij circa 130 babies het optreden van ernstige geestelijke, zintuigelijke en andere handicaps kan worden voorkómen. De kosten van een dergelijke organisatie voor intensieve neonatale zorg zijn echter zeer hoog, ongeveer 40 miljoen gulden per jaar. De bespaarde kosten aan medische en psychosociale zorg van de andere gehandicapte kinderen zijn echter 4 à 5 keer zo hoog. Dergelijke overwegingen spelen uiteraard mede een rol bij de politieke besluitvorming, zeker in een tijd van bezuiniging wanneer het stellen van prioriteiten een noodzaak is, ook in de gezondheidszorg.

Anderzijds moet worden bedacht dat een dergelijke kosten-batenanalyse alleen opgaat in landen waar via de medische en psychosociale hulpverlening en sociale voorzieningen

zeer veel geld wordt besteed aan ernstig gehandicapten. Voor ons land wordt uitgegaan van tenminste 100 000 gulden per levensjaar. In verreweg het grootste deel van de wereld hebben pasgeborenen met ernstige problemen of ernstige aangeboren misvormingen nauwelijks levenskansen. Overleeft een gehandicapt kind wel, dan rust de zorg meestal op de ouders en familie. Het zal niet verbazen dat in de ontwikkelingslanden, maar ook in de geïndustrialiseerde landen met een laag inkomen, de neonatale intensieve zorg niet of nauwelijks ontwikkeld is.

In de westerse samenleving, waar wél is gekozen voor optimale zorg voor de zwakkeren, doet zich evenwel toch een aantal dilemma's voor. Allereerst de moeilijke vraag in welke situatie intensieve zorg en/of operatief ingrijpen zin heeft. Ouders zullen willen weten of er in geval van toepassing van alle beschikbare technologie zekerheid bestaat dat hun kind een normale ontplooiingskans heeft. Hulpverleners zullen hierover in veel gevallen geen zekerheid kunnen bieden. Nog afgezien van de mogelijkheid van een betrouwbare voorspelling, speelt ook de religieuze, ethische achtergrond van de hulpverleners en ouders een rol. Sommigen zijn van oordeel dat in vrijwel elke situatie het uiterste moet worden gedaan om een kind in leven te houden en schrikken ook niet terug bij het vooruitzicht dat het betrokken kind zeker (ernstig) gehandicapt zal blijven. Anderen menen dat ingrijpen zijn zin verliest indien er nauwelijks kansen op een normale ontwikkeling zijn. In de dagelijkse praktijk doen zich soms dramatische problemen voor bijvoorbeeld indien ouders en hulpverleners het niet eens zijn over de te volgen weg. Ook meningsverschillen tussen hulpverleners onderling leiden soms tot ernstige conflicten met soms zelfs een beroep op de rechterlijke macht. Evenmin als bij euthanasie biedt echter de jurist een wezenlijke oplossing.

Algemene regels of wetgeving, waarbij wordt vastgelegd wanneer wél en niet ingegrepen mag worden, lijken mij ongewenst en onmogelijk. Elke pasgeborene, elke handicap

en elke leefsituatie van de ouders is verschillend en daarom zal elk probleem apart moeten worden beoordeeld. Bovendien blijkt er met het voortschrijden van de tijd een verandering in de benaderingswijze op te treden. Een voorbeeld is het (sterk) afgenomen aantal operaties van pasgeborenen met een ernstig aangeboren defect van de wervelkolom en het zenuwstelsel ('open rug'). Vergeleken met 10-20 jaar geleden komen steeds meer ouders en hulpverleners tot de conclusie dat ingrijpen geen zin heeft indien het resultaat vrijwel zeker is dat het kind toch met ernstige verlamming(en), incontinentie en geestelijke achterstand door het leven zal moeten gaan. Ook grote operatieve ingrepen bij levensbedreigende misvormingen bij een 'mongooltje' of patiënten met een andere chromosoomafwijking staan steeds meer ter discussie.

Natuurlijk doet zich hier het dilemma voor van de definiëring van 'kwaliteit van het leven'. Wat is wél en niet ernstig genoeg om een pasgeborene te laten sterven door niet in te grijpen, bovendien is er de vraag wie uiteindelijk beslist. In veel gevallen zal de beslissing na rijp beraad door ouders en hulpverleners gezamenlijk worden genomen. Wanneer er echter geen overeenstemming bestaat zijn sommigen van mening dat de stem van de hulpverlener zwaarder moet wegen, indien deze het kind in leven wil houden. In deze visie wordt het zelfs logisch geacht ouders die hun kind willen laten sterven uit de ouderlijke macht te ontzetten en het kind onder de jurisdictie van de Raad voor de Kinderbescherming te plaatsen. Zelf ben ik van mening dat eerst alles moet worden geprobeerd om tot een gezamenlijke beslissing te komen over de te volgen weg, doch indien dat niet mogelijk blijkt, behoren de ouders te beslissen. Ook in alle andere opzichten beslissen in onze samenleving immers de ouders voor hun minderjarige kinderen. En belangrijker nog: zij zijn het die de consequenties moeten dragen, hetgeen vooral een zware opgave is bij de levenslange begeleiding van een (ernstig) gehandicapt kind.

De politiek heeft zich tot nu toe nauwelijks met deze

problematiek beziggehouden en de publieke discussie is té fragmentarisch gevoerd. Zoals hierboven al is opgemerkt verdraagt de veelvormigheid van de problematiek zich niet met een vaste richtlijn of strakke wetgeving. Wel dient de politiek duidelijkheid te verschaffen over de beslissingsbevoegdheden van ouders en hulpverleners en dienen laatstgenoemden beter beschermd te worden tegen van buitenaf geïnitieerde juridische procedures zolang er zorgvuldig is gehandeld.

Erfelijkheidsonderzoek en -voorlichting

Relatief eenvoudig vast te stellen aangeboren afwijkingen komen bij 4-6 procent van alle pasgeborenen voor. Dit percentage zal in de nabije toekomst echter toenemen, omdat er betere analysemethoden komen. Bovendien blijkt meer en meer dat erfelijke (dus aangeboren) factoren ook een rol spelen bij een groot aantal aandoeningen die pas op volwassen leeftijd klinisch tot uiting komen, maar die al vóór of direct na de geboorte zijn vast te stellen, onder andere met behulp van DNA-technologie. De laatste dertig jaar zijn er voortdurend nieuwe ontwikkelingen geweest in het erfelijkheidsonderzoek. Er is opgehelderd hoe de *erfelijke informatie* is gecodeerd in een lang molecuul, *het DNA*, dat in sterk gespiraliseerde vorm is opgeborgen in microscopisch zichtbaar te maken structuren, *de chromosomen*. Bij elke celdeling worden deze zichtbaar. Menselijke lichaamscellen hebben normaliter 46 chromosomen waarvan het DNA circa 50 000 genen bevat.

Aangeboren misvormingen, geestelijke achterstand en stoornissen in de voortplantingsfuncties blijken soms te berusten op een teveel of tekort van een chromosoom of van een gedeelte ervan. Bovendien blijken steeds meer vormen van kanker gepaard te gaan met specifieke afwijkingen in het chromosoommateriaal van de betrokken cellen.

Daarnaast zijn er bij de mens thans ongeveer 4000 erfelijke aandoeningen bekend waarbij er een afwijking op moleculair niveau is in een enkel gen, een zogeheten mutatie. Dergelijke afwijkingen worden volgens de Mendeliaanse

wetten van de ene generatie naar de volgende overgeërfd. Ouders die dus een kind met een dergelijke erfelijke ziekte ter wereld brengen, hebben bij elke volgende zwangerschap dus een hoge herhalingskans (25 procent bij recessieve afwijkingen en 50 procent bij dominante overerving). Voor ruim 300 erfelijke ziekten is het verantwoordelijke eiwitdefect ontdekt. In die situaties kan door middel van biochemisch onderzoek van celmateriaal de aanwezigheid van een erfelijke aandoening al worden vastgesteld nog voor er sprake is van klinische afwijkingen. Vandaar de uitspraak: 'Geef mij Uw cellen en ik zeg U wat U heeft.'

Op het ogenblik ligt in de kindergeneeskunde en klinische genetica in de rijke westerse landen de nadruk op een zo vroeg mogelijke, nauwkeurige diagnose bij patiënten met een aangeboren of erfelijke aandoening. Op basis daarvan kan niet alleen de patiënt zelf het beste worden begeleid, maar kan aan de ouders en soms aan andere familieleden verantwoorde voorlichting worden gegeven over de aard en ernst van de aandoening, de erfelijke factoren, het risico op herhaling en de mogelijkheden de geboorte van volgende patiënten met eenzelfde afwijking te voorkómen. Dank zij chromosoomonderzoek, biochemische analyse en DNA-onderzoek wordt in ons land jaarlijks bij circa 2000 voornamelijk jongere mensen een chromosoomafwijking of genmutatie vastgesteld. Vele duizenden (echt)paren krijgen jaarlijks erfelijkheidsadvies in verband met ongerustheid over een verhoogde kans op een gehandicapt kind; sommigen kunnen worden gerustgesteld, bij anderen wordt een gering verhoogd risico vastgesteld en weer anderen blijken een sterk verhoogde kans op afwijkend nageslacht te hebben. Van de laatstgenoemde groep blijkt een hoog percentage geen (volgende) zwangerschap aan te durven uit vrees voor een gehandicapt kind. Voor steeds meer van hen is er het alternatief van prenataal onderzoek, dat de mogelijkheid biedt toch tot zwangerschap te besluiten zonder dat daarvoor een verhoogde kans op een gehandicapt kind hoeft te worden aanvaard.

Jaarlijks wordt in Nederland bij ongeveer 5500 zwangeren prenataal onderzoek verricht in verband met een verhoogd genetisch risico: moederlijke leeftijd 36 jaar of ouder, één der ouders drager van een chromosoomafwijking of bepaalde genmutatie en een voorafgaand kind met een aantoonbare aangeboren/erfelijke afwijking. Sinds enige jaren kan het merendeel van de afwijkingen reeds vanaf de tiende week van de zwangerschap worden vastgesteld via de 'vlokkentest' (laboratoriumonderzoek van chorionvlokken, het begin van de moederkoek), terwijl in de overige gevallen vruchtwateronderzoek in de zestiende week mogelijk is.

Op grond van de huidige indicaties wordt bij prenataal onderzoek in 3-5 procent van de gevallen een afwijking geconstateerd. Vrijwel steeds zal het betreffende (echt)paar dan besluiten de zwangerschap af te breken, omdat immers het uitgangspunt van het onderzoek was dat ze geen gehandicapt kind wilden. In uitzonderingsgevallen verandert een paar van mening en besluit men, ondanks de geconstateerde afwijking, de zwangerschap toch uit te dragen. De beslissingsbevoegdheid ligt uiteraard onder alle omstandigheden bij de aanstaande ouders. In totaal wordt in ons land met de hierboven samengevatte activiteiten in het erfelijkheidsonderzoek jaarlijks de geboorte van 500-1000 gehandicapte kinderen voorkómen. De kosten van dit onderzoek bedragen circa 25 miljoen gulden, terwijl de vermeden kosten aan medische en psychosociale zorg zeker een 40-voud bedragen. Belangrijker dan dat is natuurlijk dat op individueel niveau veel verdriet wordt voorkómen.

Deze overwegingen en de beperkte mogelijkheden van effectieve behandeling hebben er toe geleid, dat vrijwel alle westerse landen gedurende de laatste jaren een netwerk van voorzieningen voor erfelijkheidsonderzoek hebben opgebouwd. Daarnaast ontplooiën ook de Oosteuropese landen, Cuba en China steeds meer activiteiten op dit terrein van preventie.

Uiteraard spelen niet alleen materiële factoren een rol, maar ook sociale, ethische en religieuze achtergronden. De

rooms-katholieke kerk wijst abortus af, zelfs indien dit plaatsvindt vanwege een ernstig defect van de ongeborene. Dit standpunt heeft nog steeds belangrijke invloed in de meeste Latijnsamerikaanse landen. In de Verenigde Staten, Australië en Europa is dit veel minder het geval en onderzoek in ons land heeft aangetoond dat rooms-katholieke paren met een verhoogd genetisch risico even vaak gebruik maken van prenatale diagnostiek als paren die niet tot een kerkgenootschap behoren. Evenals dit het geval is voor de beslissing 'kinderen krijgen of niet' lijkt het Nederlandse paar ook wat betreft de keuzen omtrent de kwaliteit van het nageslacht zijn eigen weg te gaan.

In de landen van het Midden-Oosten, die zich financieel de opzet van moderne medische technologie kunnen permitteren, wordt nog weinig gedaan op het terrein van het erfelijkheidsonderzoek ondanks het zeer frequent voorkomen van onder andere erfelijke bloedziekten. De islam werpt geen wezenlijke blokkaden op, zij het dat de traditie, de zwakke positie van de vrouw en de geringe kennis een belangrijke belemmering vormen. Erfelijkheidsadvisering wordt door de religieuze leiders toegejuicht omdat reeds in de koran vermeld staat dat gestreefd moet worden naar zo gezond mogelijk nageslacht. Tegen prenatale diagnostiek bestaat evenmin bezwaar, maar abortus na 120 dagen is absoluut onaanvaardbaar ('Harran'); dit betekent dat vruchtwateronderzoek niet kan. Prenatale diagnostiek in een eerdere fase, dus via de 'vlokkentest', is wel mogelijk omdat afbreking van de zwangerschap tussen 40 en 120 dagen in principe wel toegestaan is, alhoewel niet toegejuicht ('Marrouh'). Abortus voor de 40ste dag is volledig aanvaardbaar ('Hallal') omdat men gelooft dat de ziel dan nog niet in de vrucht is getreden.

In China heeft de regering sinds meerdere jaren de *one-child family policy*, hetgeen vooral voor ouders wier eerste kind overlijdt of ernstig gehandicapt is, een bijzonder zware last is. Recent heeft de overheid voor deze groep ouders (zeker 1 miljoen paren per jaar) een versoepeling van de regelgeving

tot stand gebracht. Echtparen met een eerste kind met een aangeboren/erfelijke aandoening wordt een tweede zwangerschap toegestaan; mits door erfelijkheidsonderzoek en -advisering blijkt dat de kans op herhaling zeer gering is. Hierbij speelt ook de prenatale diagnostiek een belangrijke rol.

Overigens zijn er nog velen, zowel in het Westen als het Oosten, die afbreking van een zwangerschap als onethisch beschouwen. In dit verband is het standpunt van de rooms-katholieke kerk al genoemd, maar ook in Japan wijzen zeer velen abortus na prenatale diagnostiek af. Op het eerste gezicht verbaast dit in een land waar jaarlijks honderdduizenden ongewenste zwangerschappen worden afgebroken. De achtergrond is echter dat de cultuur/traditie/religie zich verzet tegen een waarde-oordeel over de ongeborene en mag men op grond daarvan niet tot abortus besluiten. Bij abortus op psychosociale of economische gronden gaat het volgens sommige Japanse geleerden allereerst om de belangen van de vrouw en speelt de conditie van de vrucht geen rol. Een denkwijze die voor velen in de westerse cultuur moeilijk te aanvaarden zal zijn.

In onze eigen samenleving zal, mede gezien de verschillende en in omvang toenemende immigranten populaties, ook rekening moeten worden gehouden met zeer uiteenlopende denk- en handelwijzen op het terrein van de kwaliteit van het nageslacht en het gebruik maken van beschikbare medische technologie.

De komende decennïën verwachten de meeste erfelijkheidsdeskundigen zeer snelle, sommigen denken zelfs revolutionaire, ontwikkelingen in de genetische technologie. Vooral dank zij de DNA-analyse wordt het mogelijk steeds meer genetische afwijkingen direct in celmateriaal vast te stellen, zelfs zonder dat van de betreffende erfelijke aandoening het verantwoordelijke eiwitdefect bekend is. Langzaam maar zeker zal de gehele erfelijke code worden ontrafeld en steeds meer erfelijke eigenschappen – normale

en tot ziekte aanleiding gevende – zullen in kaart worden gebracht. De meeste schattingen gaan er van uit dat de code van de 50 000 genen van de mens in het jaar 2000-2010 ‘op de computer staat’. Dit zal allereerst tot gevolg hebben dat een groot aantal erfelijke afwijkingen vóór of vlak na de geboorte kan worden gediagnostiseerd. Daarnaast zal meer inzicht ontstaan in erfelijke eigenschappen die tesamen met uitwendige factoren (levenswijze, voeding, blootstelling aan bepaalde milieu-invloeden) een verhoogde kans geven op belangrijke ziekten van de volwassene zoals sommige harten vaatziekten, vormen van kanker en neurologische en psychiatrische ziekten. Indien het verband tussen bepaalde erfelijke structuren en het optreden en verloop van bepaalde ziekten en handicaps nauwkeuriger bekend is, wordt de uitspraak: ‘Geef mij Uw DNA en ik zeg U hoe U zult worden’ realistischer.

De vraag is vervolgens of mensen alles zullen willen weten. Bij oppervlakkige beschouwing zullen velen deze vraag ontkennend beantwoorden, zeker wanneer het voorspellingen betreft over ziekten waarvoor geen genezing mogelijk is. Niet-weten houdt immers hoop levend en een positieve levensverwachting is voor velen een noodzaak. Aan de andere kant zullen er situaties zijn waarbij de aanwezigheid van een bepaalde erfelijke structuur weliswaar een verhoogde kans geeft op een bepaalde aandoening, maar dat (ernstige) ziekteverschijnselen kunnen worden voorkómen door het nemen van maatregelen, bijvoorbeeld in de sfeer van dieet, vermijden van bepaalde risicofactoren, het gebruik van geneesmiddelen of regelmatig medisch onderzoek en (operatief) ingrijpen in een vroeg stadium. In dergelijke situaties zullen veel mensen wél willen weten.

Bovendien zullen aanstaande ouders zich steeds beter laten voorlichten over de kansen van hun nageslacht alvorens ze een beslissing tot zwangerschap nemen. Daarbij zal erfelijkheidsonderzoek ook informatie kunnen geven over bepaalde kansen van de ouders zelf. Soms zal het niet

mogelijk zijn verantwoorde adviezen te geven over de risico's van een toekomstig kind zonder daarbij tevens gegevens over de aanstaande ouders en andere familieleden prijs te geven. Hier zullen keuzen moeten worden gemaakt. Niet willen weten kan meer risico's inhouden. Wel weten biedt mogelijkheden tot preventie, maar zal tegelijkertijd een psychische belasting kunnen betekenen wat betreft de eigen toekomst of die van naaste familieleden.

Een belangrijke vraag voor de toekomst is of er in maatschappelijke zin misbruik zal (kunnen) worden gemaakt van gegevens die ten behoeve van erfelijkheidsadvisering zijn verkregen. Het is denkbaar dat verzekeringsmaatschappijen bij het afsluiten van een ziektekostenverzekering en vooral bij een levensverzekering zullen vragen naar resultaten van erfelijkheidsonderzoek omdat men de levenskansen wil evalueren. Ook nu al bevatten de meeste aanvraag- en keuringsformulieren vragen over bepaalde (erfelijke) aandoeningen in de familie. Verzekeringsmaatschappijen en banken zullen zeggen dat ze niet failliet willen gaan omdat mensen die weten dat ze een hoog risico hebben een hoge verzekering afsluiten, terwijl degenen voor wie de toekomstverwachting gunstig is juist geen verzekeringen zullen afsluiten. Bovendien willen verzekeringsmaatschappijen weten welke aandoening een aanvrager eventueel heeft omdat men 'geen brandend huis wil verzekeren'.

Aan de andere kant mogen mensen die (erfelijkheids)-onderzoek vragen omdat ze een verantwoorde beslissing over hun nakomelingen willen nemen, niet gestraft worden voor het vragen van deze informatie. Degenen die niets vragen en daardoor bepaalde risico's lopen voor de eigen gezondheid of die van hun kinderen of andere familieleden, zouden dan juist voordelen hebben bij zaken als een hypotheekaanvraag of de voorwaarden bij een verzekering. Ook werkgevers zullen geïnteresseerd zijn in sommige risico's van sollicitanten. De AIDS-test is hiervan slechts één voorbeeld, maar er zullen vele andere discussies volgen.

Ook hier is de eerste reactie van velen: dergelijke testen zijn onaanvaardbaar en iedereen moet gelijke kansen hebben. Wat dat laatste betreft lijkt het trouwens of de Nederlandse bevolking een speciaal 'gelijkheidsgen' heeft.

Toch zal een meerderheid aanvaarden dat de KLM er verstandig aan doet bij haar (toekomstige) vliegers het risico van vallende ziekte uit te sluiten. En niemand zal er bezwaar tegen maken dat een chemische industrie tracht uit te sluiten dat haar werknemers een erfelijke aanleg hebben waardoor de lever zijn normale ontgiftigingsfunctie niet goed kan uitoefenen. En vóór de aanstelling van een dure topmanager met verantwoordelijkheden voor tienduizenden werknemers wil een bedrijf misschien wel weten of er binnen enkele jaren al een hartinfarct is te verwachten op grond van een speciale erfelijke aanleg.

Het zal in de toekomst niet eenvoudig zijn een zodanige regelgeving uit te werken dat aan de ene kant mensen vrij zullen zijn in het vragen van erfelijkheidsonderzoek en -advisering, terwijl ze aan de andere kant gelijke kansen zullen behouden met betrekking tot een veelheid van maatschappelijke situaties zoals verzekering, hypotheek, werkkring en plaatsing in het bejaardenhuis (waar men misschien geen ouderen met een verhoogde genetische kans op dementie wil). Bovendien moet tevens recht worden gedaan aan gerechtvaardigde verlangens van betrokken maatschappijen, bedrijven, organisaties en van de overheid zelf.

Tijdens het NCRV-televisieprogramma *Willen wij weten* verweet Henk Mochel de verzekeringsdeskundigen dat ze zich niet bezighielden met de problematiek van voorspellend (genetisch) onderzoek. Dat was in 1981. Inmiddels verdiept men zich in deze wereld wél in de problematiek en zijn de eerste gesprekken tussen verzekeringsexperts, erfelijkheidsdeskundigen, ethici en juristen op gang gekomen. Begin 1987 verweet Wim Kayzer in de VPRO-serie *Beter dan God* de politici dat ze van niets wisten en geen oordeel wilden en konden uitspreken. Inmiddels wordt ook daar een begin gemaakt met de oriëntatie over de hier beschreven problematiek.

Mijn opvatting is dat politiek en overheid zeer terughoudend moeten zijn met uitspraken over welke (genetische) risico's en welke handicaps al dan niet ernstig genoeg zouden zijn om ingrijpen van welke aard ook te rechtvaardigen of achterwege te laten. Er zijn alleen al meer dan 5000 verschillende aangeboren en erfelijke aandoeningen en de ernst varieert zelfs binnen éénzelfde aandoening. Bovendien wordt de ernst van een handicap of ziekte heel verschillend ervaren door verschillende mensen in verschillende leefsituaties. Wie nog nooit met een handicap is geconfronteerd in zijn eigen leven of directe omgeving zal een risico van 5 procent of misschien zelfs 25 procent op een gehandicapt kind misschien aanvaardbaar vinden. Maar iemand die een kind met een aangeboren afwijking heeft verloren of die is opgegroeid met een broer of zus die langzaam achteruit ging om uiteindelijk te vroeg te sterven, wil misschien zelfs 1 procent verhoging van het risico voor zijn eigen kind niet accepteren. Uitspraken over wat 'ernstig genoeg' is of wat een '(on)aanvaardbaar risico' is, kunnen het best worden gedaan na afweging door de meest betrokkenen zelf, dus allereerst de aanstaande ouders en de hen begeleidende deskundigen.

Hoe het erfelijkheidsonderzoek zich in de toekomst verder zal ontwikkelen is reeds aangegeven. Maar dat betrof de technologie. Moeilijker is te voorspellen in hoeverre er gebruik zal worden gemaakt van onderzoeksmethoden die uitspraken toelaten over de zekerheid of een verhoogde kans op het ontstaan van bepaalde ziekteverschijnselen of handicaps. In sommige gevallen zal het dan gaan om informatie aan ouders over de ontwikkeling van hun kind binnen enkele jaren of op termijn van 10-20 jaar. In andere gevallen gaat het om informatie aan volwassenen over de kwaliteit van hun eventuele nageslacht nog voor er sprake is van zwangerschap. Er zijn immers nu al screeningsprogramma's voor dragerschap in landen, streken of onder bevolkingsgroepen waar een bepaalde erfelijke afwijking frequent vóórkomt en waarvoor een eenvoudige, goedkope

en betrouwbare test beschikbaar is. En tenslotte gaat het om informatie aan jong volwassenen over hun eigen kansen, over 20, 30, misschien wel 40 jaar. Hoe zal dergelijke informatie verwerkt worden? Kun je je leven nog op dezelfde manier inrichten als je weet dat je over 30 jaar een grote kans hebt op een hartinfarct; of beïnvloedt het je leven pas als het (voorspelde) tijdstip nog slechts enkele jaren weg is? Wanneer iemand na DNA-onderzoek te horen krijgt dat hij een grote kans op het ontwikkelen van darmkanker heeft, maar dat bij halfjaarlijkse controle en vroegtijdig operatief ingrijpen de levenskans sterk verbetert, hoezeer beïnvloedt de medicalisering en de concentratie op je eigen lichaam en gezondheid dan de ontplooiing van degene die 'te vroeg patiënt' geworden is?

Hoe zal dit soort informatie de relaties van mensen beïnvloeden? Aanvaarden ze kleine tekortkomingen van elkaar? En ernstige handicaps? Kiezen ze iemand anders als de levensverwachting van een geliefde korter blijkt dan het gemiddelde? Hoe erg zal het zijn als de erfelijkheidsdeskundigen zich bij hun voorspellingen hebben vergist? Op welke manier beïnvloedt kennis over risico's de beslissing tot voortplanting?

Wie zei er dat het thema 'geboorte' simpel is omdat het meestal toch vanzelf gaat?

Politieke verantwoordelijkheid voor de jeugd

C.J.M. Schuyt

Het meest in het oog springende kenmerk van de jeugd is groei. Er zit nog schot in, mogelijkheden zijn nog niet uitgeput. Integendeel, de jeugdigen kunnen zich nog in alle mogelijke richtingen ontplooiën. In de metaforen van de levenscyclus wordt de jeugd vergeleken met de lente: het telkens opnieuw uitbottende leven, – jongeren zijn springlevend.

Het meest in het oog springende kenmerk van de politiek en de hedendaagse economie is de afwezigheid van groei. Niets kan meer. De rek is er uit en pogingen om weer een groot enthousiasme in het politieke en economische leven te brengen doen geforceerd aan en stranden in een gevoelde malaise.

Zo gezien lijkt de politiek op een vermoeide veertiger, die de jeugd niets meer te zeggen heeft. Het is daarom de moeite waard aandacht te besteden aan het onderwerp: de verantwoordelijkheid van de politiek voor de jeugd. Welke mogelijkheden heeft de politiek nog om de krachtige vragen van een nieuwe generatie te beantwoorden? Komt er geen botsing tussen het jeugdige elan en de 'No-no' zeggende politici? Er kan niets meer.

Het spreekwoord luidt: Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst, – maar heden ten dage is het beter de vraag te stellen: heeft de jeugd nog een toekomst?

Het behoort tot de allereerste verantwoordelijkheid van de politici deze toekomst voor de jeugd te verzekeren en de kwaliteit van het bestaan van toekomstige generaties eveneens te garanderen. Eeuwenlang is het overbodig geweest om de toekomst voor de jeugd te garanderen. Die was immers vanzelfsprekend, en vele generaties hebben

juist troost geput uit de gedachte dat hun kinderen, de jeugd in het algemeen, de generaties na hen, het in elk geval beter zouden krijgen. Die vanzelfsprekendheid nu is verdwenen en daarom is het de grootste verantwoordelijkheid van diegenen, die krachtens hun politieke macht de richting van de samenleving kunnen bepalen, er voor te zorgen dat de jeugd een toekomst heeft.

Waarom is deze politieke verantwoordelijkheid zo groot? Hoe is die te rechtvaardigen? Uit welke concrete zorgplicht ten aanzien van reële problemen van de jeugd is die verantwoordelijkheid samengesteld? De problemen, waar de jeugd, althans vele jeugdigen, nu mee kampen zijn groot: de jeugdwerkloosheid is hoger dan die van volwassenen en voor vele jongens en meisjes zijn de perspectieven op een betaalde baan buitenshuis somber. Zullen zij nog via arbeid tot de samenleving van de volwassenen worden toegelaten?

De jeugdcriminaliteit is hoger dan ooit. Volgens sommigen, onder andere de Groningse criminoloog Jongman (1985), moet dit geïnterpreteerd worden als een teken van stil verzet tegen deze samenleving en tegen de afwezigheid van een fatsoenlijk perspectief op een zinvol eigen leven. Criminaliteit als verzet, waar andere commentatoren spreken van een verloedering van de samenleving door al die jeugdige dieven, spuiters, vandalen, spijbelaars en andere jongeren, die niet meer willen deugen. Heeft onze samenleving nog een toekomst met deze jeugd? zo hoort men verzuchten. Het derde probleem is met kracht en urgentie onder woorden gebracht door de psycholoog Diekstra (1985): er is een opvallende en verontrustende stijging van het aantal zelfdodingen van jeugdigen, op steeds vroegere leeftijd. Deze groep jongeren ziet geen gat meer in de toekomst, waar de gaten in de ozonlaag zich langzaam maar zeker verwijden. Ze zien geen toekomst meer of geen toekomst meer voor zichzelf. Zouden deze laatste twee problemen, de criminaliteit van jongeren en de gestegen zelfdodingen, misschien te maken kunnen hebben met het eerste probleem: de afwezigheid van zinvolle plaatsen in de

samenleving, waar ze serieus genomen worden als individu, waar ze eigen verantwoordelijkheden krijgen toebedeeld en waar niet op een ouderwets paternalistische wijze via een karig jeugdloon een dwang gecreëerd wordt om tot laat in de twintig in het ouderlijk huis te vertoeven? Gevraagd worden condities voor een zelfstandige ontplooiing van alle jongeren.

Hiermee kom ik vanzelf op de nadere invulling van de primaire verantwoordelijkheid van de politici voor de jeugd. Ik zal deze nadere invulling concretiseren aan de hand van vijf punten, namelijk:

- 1 De opvoeding van kinderen en jeugdigen
- 2 Het onderwijs
- 3 Arbeid voor jeugdigen
- 4 Vrije tijd
- 5 De jeugdcultuur en de rol van de massamedia ten opzichte van de jeugd

Bij elk van deze punten, die enkele cruciale stadia op de jonge levensweg weergeven, zal ik een stelling formuleren over de verantwoordelijkheid van de politiek voor de jeugd.

Eerst word je geleerd te spreken (liefst met twee woorden), daarna leer je lezen en schrijven. Sommige jongeren leren nog veel meer, verder leren heet dat, andere leren niet veel meer dan lezen en schrijven en dat levert meteen problemen op voor de daaropvolgende fase: het werk. Zonder werk betekent: zonder eigen geld en status, zodat vervolgens de vrije tijd, meestal doorgebracht temidden van lotgenoten, ook problematisch wordt. Onder de aanmoedigen van de massaproductie en de massamedia krijgen de jongeren tenslotte een levenswijze voorgehouden (of opgedrongen?) waaraan ze zich maar moeilijk kunnen of willen onttrekken.

De stadia lopen van nul tot achttien, en het interessante is dat ook de verantwoordelijkheid in deze stadia verandert: ouders of opvoeders zijn volgens de opvatting van velen in onze samenleving verantwoordelijk voor de primaire

opvoeding, door sociologen zo mooi aangeduid met de angsten oproepende term 'socialisatie'. Hedy d'Ancona heeft in een artikel in *Socialisme en Democratie* (1986) met deze opvatting de spreekwoordelijke degens gekruist: ook de staat is verantwoordelijk voor de primaire opvoeding van kinderen. Ik zal hier op terugkomen.

In het onderwijs ontmoeten de ouderlijke verantwoordelijkheid en die van de overheid elkaar bij de richting en de inrichting van de schoolse vorming. Waar moet het met het onderwijs naar toe, en wie draagt voor de cruciale cognitieve, creatieve, emotionele en morele vorming verantwoordelijkheid? Ook hier zal ik op ingaan en de politici met een stelling uitdagen.

De ouderlijke verantwoordelijkheid vermindert of verdwijnt zelfs uit het zicht bij de zorg om werk voor jongeren. De politieke verantwoordelijkheid komt ineens uitdrukkelijker naar voren. Is het inderdaad zo, dat naarmate leden van onze samenleving 'groter groeien' de overheid de plaats van de ouders gaat innemen? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen van ouderlijke en politieke verantwoordelijkheid? Ik kom hier eveneens op terug.

De vierde en vijfde fase, de vrije tijd en de jeugdcultuur, is het domein waar de jeugd eindelijk eens baas in eigen bestaan is. De invloed van jongeren op elkaar wordt wel eens veel en veel groter geschat dan welke invloed van ouders en ander gezag ook. De *peer group* is uiterst belangrijk en invloedrijk. Hoe vallen daarbinnen de verantwoordelijkheden uit? Ouders en overheid treden noodzakelijkerwijs terug, zoals zij dat ook doen ten aanzien van de rol van de massamedia. In het vrije spel der krachten oefenen deze een krachtige invloed uit op jeugdigen en ik wil ook op dit punt een stelling formuleren over de verantwoordelijkheid van de politiek in deze. Immers, de massamedia en de massa-producenten hebben het spreekwoord op hun manier in ere gehouden: Wie de jeugd als consument heeft, heeft de toekomst als producent. Is hier sprake van subtiele uitbuiting van de jongeren? Leidt de grote aandacht van de media voor al wat jong en jeugdig, slank en vrij, spontaan en

eerlijk, vol elan en fris en tintelend van geur, kleur en smaak is, niet tot een zogenoemde 'infantocratie'? In die infantocratie is nog één ding echt en werkelijk: coca cola, the real thing.

Voordat ik mijn stellingen over verantwoordelijkheid formuleer op elk van deze vijf punten, lijkt het mij van belang eerst dieper in te gaan op het begrip verantwoordelijkheid zelf. Immers, dat begrip staat centraal in deze bundel en heeft bovendien enige actualiteit doordat de politieke discussie verrijkt is met het uitdagende begrip 'verantwoordelijke samenleving', waarmee in eerste instantie wordt bedoeld dat de overheid niet als eerste of als enige instantie verantwoordelijkheid hoeft te dragen voor het wel en wee van de burgers. Geldt dat dan ook voor de toekomstige burgers? Wat is precies verantwoordelijkheid?

Ouderlijke en politieke verantwoordelijkheid

Verantwoordelijkheid heeft twee hoofdbetekeningen: je bent verantwoordelijk voor wat je gedaan hebt: dit is de retro-actieve, naar gedane daden terugverwijzende, verantwoordelijkheid. Juridisch gebruikt men ook het begrip aansprakelijkheid en elke ouder kent dit begrip, omdat ze zich indekken tegen de onvoorziene en onverhoopte kleine en grote baldadigheden van hun kinderen, die nog niet de volwassenheid hebben bereikt. Ook de staatsrechtelijke verantwoordelijkheid van politici slaat op daden in het verleden. De tweede betekenis van verantwoordelijkheid is voor dit onderwerp van groter belang: je bent verantwoordelijk voor iets of iemand, je *voelt* je verantwoordelijk voor iets of iemand, hetgeen resulteert in daden en handelwijzen. Je bent verantwoordelijk voor hetgeen nog gedaan moet worden. Deze betekenis is toekomstgericht. Het veronderstelt wel het vermogen tot handelen en tot enige macht en beïnvloeding van toekomstige gebeurtenissen. Deze verantwoordelijkheid is een vrijwillige, meestal

spontane activiteit, die wordt ondernomen omwille van het object van zorg en verantwoordelijkheid. De kunstenaar voelt op deze wijze verantwoordelijkheid voor zijn of haar kunstwerk, heeft er enige onuitsprekelijke liefde voor opgevat, koestert het object en voelt zich er mee verbonden.

Zo zit ook ouderlijke verantwoordelijkheid in elkaar: het is een niet-wederkerige relatie, die zonder voorwaarden wordt aangegaan en die veelomvattend is. Ouders zijn niet voor een klein beetje van het leven van hun kinderen verantwoordelijk, maar voor het gehele leven, met alle goede en kwade kanten ervan. Ze zetten zich in zoals een kunstenaar zich inzet voor zijn of haar creatie: met liefde en toewijding, zonder knorren en met bewonderenswaardig geduld. Deze verantwoordelijkheid is toekomstgericht: het gaat tenslotte om de mogelijkheden die de kinderen in zich dragen tot uitdrukking en wasdom te laten komen. Het is gericht op continuïteit: op deze wijze wordt het leven doorgegeven; de jeugd krijgt inderdaad door deze ouderlijke verantwoordelijkheid een toekomst.

Ook de politieke verantwoordelijkheid van een politicus of politica voor de *res publica*, de publieke zaak, de politieke gemeenschap, vertoont deze niet-wederkerige relatie, als het goed is tenminste. Het kenmerk van een oprecht politicus, die macht probeert te verwerven, is dat hij of zij deze macht op verantwoordelijke wijze wil aanwenden voor het wel en wee van de burgers. Het is een zelfgekozen verantwoordelijkheid, die soms nogal zwaar rust op de schouders.

Wat mij vooralsnog tegenstaat bij het begrip 'verantwoordelijke samenleving' is niet dit appèl op verantwoordelijkheid, maar het feit dat het begrip op een niet goed of grondig geanalyseerde manier gebruikt wordt. Wie zich verantwoordelijk voelt of stelt, doet dat eigener beweging, omdat het als een noodzaak wordt gevoeld te zorgen voor iets of iemand, voor het wel van personen of voor een organisatie. Wie doet bijvoorbeeld na een bijeenkomst als laatste het licht uit in de zaal? Die persoon is verantwoor-

delijk en toont verantwoordelijkheidsgevoel. Er is een niet-wederkerigheid en een niet-conditionaliteit. Het begrip verantwoordelijke samenleving benadrukt juist dat de overheid de zorg eerst op anderen wil laten rusten en die overheid geeft daarmee impliciet aan dat het object van zorg haar onverschillig laat. Hoe kan iemand, die zich onverschillig toont, anderen opwekken zich niet onverschillig te tonen? Een regering, die personen in de samenleving tot zorgzaamheid en verantwoordelijkheid wil opwekken via het aftrekbaar maken van de kosten van vrijwillige dienstverlening, brengt verantwoordelijkheid daarmee in de sfeer van conditionaliteit en het gewin en daarmee ondermijnt het een authentieke verantwoordelijkheid. Ouders, die zich slechts onder bepaalde en liefst financiële voorwaarden verantwoordelijk voelen voor de toekomst van hun kinderen, moeten juist onverantwoordelijk genoemd worden. Het gaat mij hierbij niet zozeer om de gewenste omvang van overheidszorg op velerlei terreinen, het gaat mij vooral om het behoud van een zo zuiver mogelijk taalgebruik bij de toedeling van verantwoordelijkheden.

Volgens de Duits-Amerikaanse filosoof Hans Jonas in zijn inspirerende boek *The imperative of responsibility* (1984) vormen de ouderlijke en de politieke verantwoordelijkheid dé toonaangevende voorbeelden voor een nader te onderwerpen theorie van verantwoordelijkheid. Er zijn tussen deze twee verantwoordelijkheden, naast voor de hand liggende verschillen – zoals het feit dat ouders voor een klein en beperkt aantal met naam en toenaam toegenegen personen verantwoordelijk zijn en politici voor een groot aantal anonieme personen –, zeer opvallende en voor dit onderwerp relevante overeenkomsten. Volgens Jonas zijn er drie kenmerken van deze vrijwillig aanvaarde verantwoordelijkheid, namelijk:

- De totaliteit in de zin van alomvattendheid: álle aspecten worden belangrijk geacht en niet alleen maar een paar aspecten die ons goed uitkomen
- De gerichtheid op continuïteit, voort-durendheid, overdraagbaarheid

– Toekomstgerichtheid: het doel van de verantwoordelijkheid die men op zich neemt is het bewaken van de eigen doelgerichtheid van de personen, waarvoor men zich verantwoordelijk voelt. Met andere woorden: het bewaken van de autonomie van die personen. Men moet er voor zorgdragen dat de personen, voor wie verantwoordelijkheid wordt opgevat, de mogelijkheden die zij in zich dragen in de toekomst ook kunnen uitwerken op zelf gekozen wijze.

Vanuit deze visie op verantwoordelijkheid komt Jonas tot de formulering van de allereerste en op dit moment allerbangrijkste verantwoordelijkheid van politici: te zorgen voor het behoud van de condities voor het bestaan van toekomstige generaties. In mijn eigen woorden: politici moeten zorgen voor het behoud van de jeugd, niet alleen maar van de jeugd van tegenwoordig; nee, het is sterker en dwingender. Politici moeten primaire verantwoordelijkheid opvatten voor de mogelijkheid dat jeugdigen, eenmaal volwassen, de fakkel van de mensheid en het beheer over de natuur overdragen aan hun jongeren, die zodanig zijn opgevoed en opgeleid dat zij op hun beurt diezelfde basiscondities overdragen aan hun jongeren enzovoort. De toekomst van de jeugd van nu is verbonden met de feitelijke bestaansvoorwaarden van de toekomstige generaties (met een s, d.w.z. in meervoud).

De crisis van de jeugd, het zo onjeugdige cynisme over de toekomst van onze samenleving, zou wellicht kunnen samenhangen met de bedreigende gedachte dat de eeuwige terugkeer van de lente, in de vorm van steeds nieuwe generaties, niet meer gegarandeerd is. En misschien voelen jongeren deze situatie veel en veel beter aan dan de ouderen boven de dertig of veertig, met hun zorgen om hun eigen snel vergankelijke materiële bestaan.

Met deze eerste imperatief van Jonas is het goed mogelijk de hiervan afgeleide concretisering van verantwoordelijkheid van de politiek op de punten opvoeding, onderwijs, werk, vrije tijd en jeugdcultuur te formuleren. Op al deze

punten zal de verantwoordelijkheid gericht moeten zijn op het behoud van de mogelijkheden die de jeugd per definitie eigen zijn. De mogelijkheid om zelf een doel in het leven te kiezen, om het anders te doen dan anderen en ouderen. Een opvoeding zal geslaagd genoemd kunnen worden als kinderen aan het einde ervan zeggen: 'Nou, beste mensen, ouders, leerkrachten, jullie hebben me nu wel zus en zo opgevoed, maar ik weet wel beter, ik ga het doen op mijn manier, met mijn waarden en idealen. Eén ding echter moet ik jullie bekennen en erkennen: jullie hebben het op jullie manier gedaan en ik zie in dat het noodzakelijk was, dat jullie mij op een bepáalde manier hebben opgevoed en opgeleid.'

Het resultaat van zo'n opvoeding is een noodzakelijke scheiding, één van de *necessary losses* in het leven. De jongeren gaan en vinden hun eigen weg en hun eigen leven en de ouderlijke verantwoordelijkheid wordt beëindigd, nog steeds onvoorwaardelijk. Ook als er geen dank-je-wel op volgt van de afscheid nemende jongeren, is de verantwoordelijkheid waardevol geweest.

Onder welke voorwaarden zou zo'n resultaat bereikt kunnen worden? Wat is er nodig aan materiële en emotionele condities om jongeren tot dit stadium van een eigen levensweg te brengen? Welke verantwoordelijkheid heeft de politiek om dit mogelijk te maken? Aan de hand van de vijf tussenstadia zal ik trachten deze vraag te beantwoorden.

De opvoeding

Voor sommige kinderen komt het moment van noodzakelijk verlies of afscheid van de ouders eerder dan het moment van voltooiing van de opvoeding. Door echtscheiding komen ze eerder op eigen benen en vooral op eigen emoties te staan. De vraag komt op of de veranderde opvattingen over het gezin en de zich langzaam veranderende relaties

consequenties hebben voor de opvoeding van kinderen. Voor dit onderwerp is daarbij van belang of door deze gewijzigde gezinspatronen ook de verantwoordelijkheid van de overheid voor de opvoeding van de jeugdige leden van de samenleving toeneemt. Moet of mag de overheid via beleidsmaatregelen een bepaald gezins- of relatiepatroon bevorderen of afremmen? Dit zijn allemaal geen gemakkelijke vragen, maar zij stonden centraal bij de voorbereiding van dit thema.

Er is onlangs een duidelijke mening over dit punt geformuleerd. De kinder- en jeugdpsychiater Verhulst heeft in een Rotterdamse oratie (1987) de mening verkondigd dat de houding van volwassenen ten aanzien van kinderen gekenmerkt wordt door onverschilligheid en grote tolerantie. Dit alles ten nadele van de groei en ontwikkelingskansen van kinderen, die naar zijn mening juist een goede stabiele structuur nodig hebben. Hij had nog wel meer harde noten te kraken over de zijns inziens heersende opvoedingspraktijken: de media laten zich te sterk leiden door de behoeften van kinderen, die dan ook veel te veel uren voor de buis doorbrengen. Een ander punt, en ik citeer nu: 'Veel moderne ouders missen de overtuiging dat zij iets goeds en zinvol hebben over te dragen op hun kinderen', en verder: 'Het streven naar individualiteit en zelfverwerkelijking, als ideaal in onze huidige samenleving, eist zijn tol in toenemende eenzaamheid en afnemende onderlinge solidariteit.' Ten slotte een derde harde noot: 'Als er sprake is van huwelijksconflicten heeft het scheiden van de ouders een ongunstiger effect op het functioneren van het kind dan niet-scheiden.' Dit zijn nogal vurige stellingen over enkele hete hangijzers in de opvoeding. Plaats hiertegenover de mening van Hedy d'Ancona over de verantwoordelijkheid van de staat voor de opvoeding van de kinderen en je hebt brandstof voor vele verhitte debatten.

Hoewel ik niet erg deskundig ben op het terrein van de opvoeding en de jeugdzorg, en weinig tijd had om alles over pedagogie te leren, omdat ik mijn eigen kinderen moest opvoeden, wil ik toch enkele kanttekeningen maken bij

deze stellingen van Verhulst. Ik vermoed dat hij te weinig onderscheid maakt tussen onverschilligheid en tolerantie. Inderdaad brengen onverschillige ouders onverschillige kinderen voort, net zoals grosso modo arme ouders arme kinderen, en ongelukkige ouders ongelukkige kinderen voortbrengen. Maar de aan de ouderlijke verantwoordelijkheid noodzakelijk gekoppelde tolerantie ten aanzien van het wel en wee van de jongeren en de niet-conditionaliteit van hun opvoeding, remt naar mijn mening de ontplooiing van kinderen niet af. Het geluid van Verhulst is een late echo van de these van Christopher Lasch, namelijk dat die oude wat patriarchale door calvinistische deugden ingegeven opvoeding idealer was dan de moderne. Zijn we dan de vele negatieve gevolgen van een dergelijke, vaak liefdeloze starre opvoeding vergeten?

Ten aanzien van het aanmoedigen door de overheid van bepaalde relatiepatronen valt ook wel iets af te dingen van de mening van Verhulst. Mijn stelling is de volgende: Ouders zijn en blijven verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kinderen; de overheid is verantwoordelijk om die ouders in staat te stellen die opvoedingstaak zo behoorlijk mogelijk te kunnen vervullen. Dat wil zeggen, dat de overheid inderdaad ook moet proberen bepaalde ouders, bijvoorbeeld moeders, niet hopeloos te maken door de afwezigheid van ontplooiingskansen van henzelf, zodat ze met minder animo en zin hun opvoedingstaken vervullen. Worden ouders door de maatschappelijke arbeidsverdeling gedemotiveerd voor hun eigen leven, dan zal dat ook niet ten goede komen aan het leven van de kinderen. Op deze wijze valt dus bijvoorbeeld een overheidsverantwoordelijkheid voor een goed georganiseerde kinderopvang te beargumenteren en te verdedigen. Ongelukkige ouders krijgen ongelukkige kinderen en dit niet in biologische, maar vooral in sociologische zin. De overheid is verantwoordelijk voor het in staat stellen van ouders om de opvoedingstaak met zin te vervullen. Ouders die geplaatst worden in een situatie van onmacht, onzekerheid, wrok en hopeloosheid, omdat ze gedwongen worden te kiezen

tussen baan of gezin, verliezen de zin in die opvoeding. Indien ik het aldus formuleer dat de verantwoordelijkheid van de overheid slechts een conditionerende is, bedoel ik tegelijkertijd dat de overheid nimmer via een welbewust beleid een bepaald relatiepatroon mag opdringen of afremmen. Dit geldt zowel voor het gezin als enige hoeksteen in de samenleving, als voor de zo befaamde, maar nog nimmer goed gedefinieerde en omschreven individualisering. Het kiezen van een primair leefverband en een levensstijl zal in onze westerse samenleving immer een particuliere aangelegenheid moeten blijven. De overheid moet halt houden bij de deur van de particulier ingerichte woning, of die woning nu een, twee, drie deuren en delers heeft of niet.

Het onderwijs

De noodzaak van de terughoudendheid van de overheid bij het kiezen van primaire leefverbanden en relaties en de primaire opvoeding van kinderen, geldt in veel mindere mate voor het onderwijs. Dit is geen onbetwiste stelling. Enkele groeperingen van ouders, bijvoorbeeld in gereformeerde of antroposofische kringen, eisen de volledige verantwoordelijkheid op voor de schoolse vorming van hun kinderen. De staat heeft de plicht onderwijs mogelijk te maken, maar niet het recht inhoud en inrichting en didactische filosofie van het onderwijs op te leggen of voor te schrijven. De verantwoordelijkheid van de overheid voor het onderwijs van de toekomstige burgers komt onder andere tot uiting in de leerplicht. Maar die verantwoordelijkheid gaat mijns inziens verder: de overheid heeft ook een taak om zorg te dragen voor een adequate inhoud van een minimale vorming van alle leerlingen en voor de bewaking van de kwaliteit van het geboden onderwijs. Hoe valt deze verantwoordelijkheid, die voor een deel inderdaad de plaats inneemt van ouderlijke verantwoordelijkheid, te beredeneren?

Ik denk op de volgende wijze: uit de door mij aan Jonas

ontleende analyse van politieke verantwoordelijkheid blijkt een lange-termijn-zorg van de politiek voor de publieke zaken. Wil men de inzet van de burgers voor deze *res publica*, voor een levende politieke en sociale gemeenschap mogelijk maken en mogelijk houden, dan is daarvoor een bepaalde graad van scholing en vorming noodzakelijk. Vorming tot vaardig burgerschap zou men deze plicht van de politiek kunnen noemen. De institutionele vormgeving van deze zorgplicht is in onze samenleving bij uitstek de school. Ouders zijn op eigen kracht nauwelijks meer in staat, anders dan in vroegere eeuwen, hun kinderen een thuisopvoeding te geven of via het werk op het land hen tot een goede landbouwer te maken. Daarom is de school en is scholing tot een bepaald niveau voor alle leerlingen noodzakelijk. Met nadruk op *alle*. Daaronder vallen ook de leerlingen die het traditioneel moeilijk hebben op school, de 10 procent van de leerlingen die speciaal onderwijs volgt en de ongeveer 20 procent die niet of onvolledig het lager beroepsonderwijs afsluit. De kern van mijn stelling over de verantwoordelijkheid van de politiek voor het onderwijs betreft deze groep: er dient zo snel mogelijk een noodplan voor het beroepsonderwijs te komen, waarin op korte termijn de onderwijs- en beroepskansen van deze leerlingen worden verbeterd. Dit mag niet wachten tot de algehele hervorming van het voortgezet onderwijs. Bij deze versnelde herwaardering en hergroepering van het beroepsonderwijs is uiteraard ook de medewerking en medeverantwoordelijkheid van het bedrijfsleven geboden. Ik acht dit een van de belangrijkste verantwoordelijkheden van de politici.

Ik benadrukte *alle* leerlingen. Dit regardeert dus nog meer groepen, met name de meisjesleerlingen en de begaafde leerlingen. Een gelijkwaardige opleiding voor alle meisjesleerlingen is noodzakelijk om hen tot volwaardige en vaardige burgers te maken van die politieke gemeenschap. Een na de schoolse vorming volgende arbeidsplicht voor vrouwen, per jaarcohort opgebouwd, zoals de aanbevelingen van de Europese gemeenschap voor 1990 en latere

jaren luiden, lijkt mij een belangrijke stap in de richting van een op gelijkwaardigheid van deelnemers en deelnemers aan het sociale leven gebaseerde samenleving (zie ook *Beleidsplan Emancipatie 1985*). Het onderwijs levert hiertoe een zeer belangrijke bijdrage en mede daarom blijft dit tot de taak van de overheid behoren.

Als derde categorie geldt de groep begaafde leerlingen. De toekomstgerichtheid van zowel de ouderlijke en politieke verantwoordelijkheid eist dat alle groeikansen die maar mogelijk zijn uit de jeugdigen gehaald worden. Het onderwijs dient zo ingericht te zijn, dat deze kansen voor de vrij kleine groep niet worden verminderd of tenietgedaan.

Is hiermee de verantwoordelijkheidsdeling voor het onderwijs volledig bepaald? Ik meen van niet, want de rol van de ouders verdwijnt niet helemaal achter de horizon van de politiek. De morele vorming is een gemeenschappelijke taak van ouders, leraren en leraressen. Elke docent, die hart voor de zaak heeft en zich ten volle verantwoordelijk voelt voor de onder hem of haar aangestelde leerlingen, zal tevens een morele invloed uitoefenen. De taak van de overheid bij die morele vorming zal niet te groot mogen zijn, zoals die ook in mijn ogen niet te groot mag zijn ten aanzien van de primaire opvoeding. Er blijven staatsvrije zones in opvoeding en onderwijs en het dilemma van de inrichting van het onderwijs bestaat nu juist uit de evenwichtige afbakening van de oriëntatie van het onderwijs. Enerzijds op de eisen en behoeften van de maatschappij, de economie of de arbeidsmarkt en anderzijds op eisen die vooral uit persoonlijkheidsvorming en morele vorming voortkomen. Naar mijn mening hoeft dit dilemma niet onoplosbaar te zijn, indien men de verantwoordelijkheidsverdeling tussen ouders, school en overheid in de gaten houdt. Zoals ouders hun kinderen niet meer op eigen kracht voor de arbeidsmarkt kunnen opleiden, zo kan ook de overheid de leerlingen niet tot een inhoudelijke morele levensovertuiging brengen.

Arbeid voor jeugdigen

Met het onderwijs zijn meteen de arbeid en de kansen van jongeren op de arbeidsmarkt aan de orde gekomen. De werkloosheid onder jongeren van 16 tot 24 jaar is vele malen hoger dan die onder volwassenen.

Tussen 1981 en 1985 steeg het percentage van werkloze jongeren met uitsluitend lager onderwijs van 20 naar 37 procent van de overeenkomstige beroepsbevolking. Voor meisjes met alleen lager onderwijs werd dit zelfs 42 procent. Het aantal drop-outs binnen het lager beroepsonderwijs en het algemeen vormend onderwijs ligt rond de 30 procent. Wat betekenen deze droge, maar harde cijfers? Als men zich een beeld probeert te vormen van de sociale gezichten van deze werkloosheidscijfers betekent dit dat ruwweg een op de drie jongeren nu reeds bijna definitief zal zijn uitgeschakeld voor een volwaardige plaats in onze op werk en zelfstandig verdiend inkomen gerichte maatschappij. Dat kan zo niet blijven voortduren. Op dit punt is er wederom een urgente verantwoordelijkheid van de politiek aan te wijzen: met alle krachten en partijen zal ernaar moeten worden gestreefd dat in een termijn van enkele jaren alle schoolverlaters worden opgenomen in het arbeidsproces, hetzij via een reguliere baan hetzij via een uitgebreider leerlingenstelsel. Mij staat de Zwitserse situatie voor ogen, waarin de jongere bij het verlaten van de school een eerste werkervaring kan opdoen. Natuurlijk is de situatie in Zwitserland, door bevolkingsopbouw en bevolkingssamenstelling, niet volledig te vergelijken met onze situatie, maar niettemin kan dit voorbeeld als leidraad genomen worden. Er is meer nodig dan een jeugdwerkgarantieplan dat niet veel 'echt' werk kan garanderen.

Uiteraard geldt deze noodzaak en de politieke verantwoordelijkheid in het bijzonder voor de tweede generatie van leden van etnische groepen in onze samenleving. Wil men nog enige toekomst garanderen voor deze jongeren, dan is meer nodig dan geld en goede woorden van de regering. Het behoort tot de primaire verantwoordelijkheid van de

politiek dat niet een gehele generatie uit het beeld van onze samenleving verdwijnt. Trouwens, echt verdwijnen doet die lost generation toch niet, want vele jongeren zullen onverhoopt of ongewild toch opduiken in de donkere hoeken en stegen van onze grote steden.

Vrije tijd

Wie is tenslotte verantwoordelijk voor twee nog niet duidelijk behandelde fasen in de ontwikkeling tot meerderjarigheid: de vrije tijd en de jeugdcultuur? Laat ik hier vrij simpel en duidelijk over zijn: jongeren zelf zijn verantwoordelijk voor wat ze al of niet gezamenlijk doen in en met hun vrije tijd. De overheid heeft hier slechts een minimale rol te vervullen. Het beschikbaar stellen van jeugdhonken, clubs en buurthuizen behoort daartoe – en het is opvallend dat de overheid in de vorm van de minister van wvc zelfs deze minimale verantwoordelijkheid niet meer echt wil nemen – maar voor de inhoudelijke invulling van de vrije tijd moet de overheid niet te gauw zorgen. Ook de ouders niet. Er komt een bepaald punt in de volwassenwording waar de invloed van de officiële gezagsinstanties vermindert en naar mijn mening ook moet verminderen ten gunste van de invloed van de *peer group*, zelfs als ik weet dat die invloeden van jongeren onderling niet altijd evenwichtig en voorbeeldig te noemen zijn. Jongeren dienen ook zelf tot zelfstandige verantwoordelijkheid voor leven, werk en samenleving uit te groeien en het níét geven van de kansen op verantwoordelijkheid leidt tot uitstel van vaardig burgerschap. De terughoudendheid van de overheid voor moralisering geldt derhalve ook de zorg voor de vrijetijdsbesteding en vrijetijdscultuur van de jongeren. Dit is hun domein en menige volwassene heeft met spijt – of is het jaloezie? – gezien dat dit domein door jongeren door de eeuwen heen werd en wordt ingevuld op een andere manier dan de ouderen wensen of zelf zouden doen. Het zij zo. Ik kan op dit punt een krachtige stelling formuleren: jongeren

zelf zijn verantwoordelijk voor hun eigen ontwikkeling buiten school en werk. Het is al erg genoeg dat zo'n stelling wordt geformuleerd door iemand van boven de veertig.

De jeugdcultuur

Geldt deze terughoudendheid nu ook voor wat men de jeugdcultuur zou kunnen noemen? Een produkt van onze moderne samenleving, waarin een op grote massa gerichte industriële produktie een stevige maar vaak weinig doorzienne band heeft gevormd met de massamedia. Men heeft al de term 'infantocratie' gebruikt: onze cultuur, zoals die vooral tot uiting komt in de media, wordt geregeerd door de jeugd, wie dat dan ook moge wezen. Verhulst besteedde daar in zijn oratie ook aandacht aan: jongeren kijken te veel naar de buis en worden daardoor in slechte richting beïnvloed. Het vraagstuk van de positieve of negatieve invloeden van televisie is te groot om in deze bijdrage te behandelen. Laat ik volstaan met een treffende observatie, die het probleem onderstreept.

De invloed van de televisie is niet rechtstreeks te constateren, maar wellicht slechts indirect. Niet de *inhoud* van tv-programma's hebben per se een negatieve uitwerking, maar het feit dat de voorgeblikte beelden en zendingen de fantasie en het voorstellingsvermogen van jongeren verhinderen of verminderen. Vroeger las menig kind in zijn of haar eigen kamertje het spannende boek van Hector Malot *Alleen op de wereld*. Hoe de hoofdpersoon, de vriendelijke stiefmoeder, het aapje, het huisje en de boot er uitzagen, werd allemaal in het eigen voorstellingsvermogen uitgebeeld en ontwikkeld. Het stimuleerde de creatieve vermogens van de lezertjes enorm. Tegenwoordig zie je in wekelijkse televisie-uitzendingen dat zelfde boeiende verhaal volledig voorbestemd en ingericht door de televisiemakers. Het huisje is rood (mag niet geel zijn enz.). Met andere woorden: de grote invloed van de 'infantocratie' van de media op de jongeren is vooral gelegen in het wegnemen

van het eigen voorstellingsvermogen, de mogelijkheid om situaties zelf in te vullen, uit te beelden en anders te maken dan de werkelijkheid er uitziet. Kortom, het vermogen tot vernieuwing en verbetering van de situatie.

Op een merkwaardige manier komen we nu weer terug op het begin van mijn betoog: de eeuwige jeugd, die als cultureel symbool staat voor de mogelijkheid tot groei, vernieuwing, ontplooiing, het opnieuw uitlopen van de takken en de loten aan de menselijke stam. Als nu onder invloed van de media de jeugd deze vernieuwingsmogelijkheden steeds meer kwijtraakt, wordt de situatie zorgelijk. De samenleving gaat zich verstarren in plaats van vernieuwen.

De verantwoordelijkheid van de politiek op dit punt is naar mijn mening weer groot: de politiek zal wegen dienen te vinden, waarin het vernieuwingspotentieel in onze samenleving, via school of werk, via de opvoeding of via de burgerschapsvorming een voldoende tegenwicht vormt tegen deze 'infantocratie'. Jeugdige vernieuwing en jeugdig elan dienen in de plaats te komen van infantilisering door een door volwassen belangen geregeerde jeugdcultuur. Die eeuwige vernieuwing is zeer mooi onder woorden gebracht door de Bengaalse dichter Rabindranath Tagore, die in een van zijn spreken de hoop van de jeugd aldus formuleerde: 'Elk kind komt met de gedachte dat God nog niet ontmoedigd is over de mensheid.'

De jeugd heeft de toekomst en zal die toekomst ook mogen hebben. Tot troost van de volwassenen.

Dilemma's rond arbeid

Hk. Thierry

Wat verstaan we onder arbeid? Er zou iets voor te zeggen zijn om ruim aandacht te besteden aan de manier waarop deze vraag in de loop der tijd vanuit diverse perspectieven telkens zo verschillend is beantwoord. Ik zal dat niet doen. Een van de voornaamste overwegingen daarvoor is dat dan slechts een gedeelte van de dilemma's die ik wil signaleren, in deze bijdrage ter sprake zou kunnen komen. Daarom volsta ik met een korte typering. Arbeid heeft betrekking op betaald werk, op een baan (als zelfstandige of in loondienst). Iets specifieker gesteld heb ik die activiteiten op het oog 'die de inzet van menselijke energie vergen, die doelgericht van aard zijn en een cyclisch karakter hebben, en die een functie vervullen in een gereguleerd proces van sociale uitwisseling waaraan rechten en plichten zijn verbonden.' Met de laatste toevoeging doel ik op het bestaan van een informeel of formeel contract tussen partners of partijen.

In deze bijdrage zal achtereenvolgens worden ingegaan op thema's als technologische ontwikkelingen, betekenissen van arbeid, werkloosheid, leeftijd en arbeid, flexibilisering, arbeidsverhoudingen en arbeid en eigendom. Daar tussen-door worden normatieve gezichtspunten gevlochten. De hoedanigheid van dit onderwerp brengt met zich mee dat het forum waartoe ik mij richt, niet alleen het partijpolitieke, maar ook het arbeidspolitieke forum is. Werkgevers- en werknemersorganisaties, maar ook ondernemers, ondernemingsraads- en andere personeelsleden worden intensief met diverse van de te signaleren problemen geconfronteerd.

Nieuwe technologie

Een van de lastigste kwesties betreft de voorspelbaarheid van ontwikkelingen op het gebied van de technologie, met name van automatisering en informatisering. Nu is, algemener gesteld, het voorspellen van relevante ontwikkelingen nogal ingewikkeld. Meestal kunnen mensen achteraf aardig verklaren waarom een bepaalde ontwikkeling zich heeft voorgedaan. Ze slagen er echter doorgaans niet erg goed in om deze vrij precies te voorzien. Daarbij zijn gebeurtenissen op korte termijn wat minder lastig voorspelbaar dan die op lange termijn, maar vaak zijn de laatste juist het meest relevant.

In voorspellingsmodellen wordt noodzakelijkerwijs uitgegaan van een aantal veronderstellingen. Naarmate de kennis van en het inzicht in gebeurtenissen in het verleden meer diepgaand is kunnen deze veronderstellingen (evenals de te voorspellen gegevens) scherper worden gespecificeerd, terwijl ook beter kan worden aangegeven welke variabelen in de berekeningen moeten worden betrokken. Vooral op het niveau van het individuele menselijke gedrag – zoals wanneer enkele gedragsaspecten binnen de gecontroleerde omstandigheden van een laboratoriumexperiment worden geïsoleerd – kan via deze methode winst worden geboekt. Generalisatie naar omstandigheden buiten het laboratorium levert echter meer problemen op (Thierry en Jansen, 1986). Maar met name op het niveau van het bedrijf en dat van de samenleving valt het domein van variabelen waarmee rekening moet kunnen worden gehouden – bijvoorbeeld inzake de ontwikkeling van nieuwe technologieën – nogal eens niet helder af te grenzen. Voorts valt aan de kwaliteit van allerlei modellen nog veel te verbeteren.

Helaas kunnen van het voorgaande talloze voorbeelden worden gegeven; ik noem er enkele. Nog maar een paar jaar geleden werd in ons land een welhaast publieke discussie gevoerd over het gebrekkige karakter van macro-economische voorspellingen. Baanbrekende wetenschappelijke

ontwikkelingen blijken zich vaak, min of meer bij toeval, aan de zijlijn van een onderzoeksprogramma voor te doen. Bovendien wijken de daadwerkelijke hoofdlijnen van een onderzoeksprogramma dikwijls in behoorlijke mate af van wat werd beoogd. De resultaten van 'technology assessment' (ook wel genaamd aspectenonderzoek) wettigen alleen een zeer grote bescheidenheid over ons voorspellend vermogen. De voorspellingen over de effecten van de eerste automatiseringsgolf in de jaren zestig zijn meer niet dan wel uitgekomen. Een van de meest beeldende illustraties van de beperkingen van toekomstonderzoek wordt gegeven in *Het jaar 2025* (Vlaanderen, 1987). Vóór de recessie in de bouw verzocht een grote bouwonderneming aan een aantal toekomstdeskundigen om een toekomstverwachting op te stellen. Zij deden dat, zoals gebruikelijk, in de vorm van een aantal varianten. De meest positieve variant kreeg daarbij de hoogste waarschijnlijkheidsscore. De onderneming volgde dit advies niet, maar koos de meest ongunstige variant (die als erg onwaarschijnlijk was beoordeeld). Kort daarna brak de recessie uit. De onderneming overleefde, waarschijnlijk omdat ze het deskundigenadvies niet had gevolgd.

Ons tekortschietend vermogen om goede voorspellingen te doen, beperkt zich niet alleen tot de veranderingen en innovaties die zich voordoen in de *ontwikkeling* van technologie. Het blijkt ook erg lastig te zijn om, wanneer eenmaal in een arbeidsorganisatie is besloten tot de aanschaf van bepaalde 'hard-' of 'software', vooraf aan te geven welke gevolgen bij het *gebruik* ervan zullen optreden. Een van de meest veilige, maar tegelijk cynische, prognoses is dat het vrij lange tijd op allerlei terreinen fout zal gaan. Voor een gedeelte had dit laatste nogal eens kunnen worden voorkomen wanneer toekomstige gebruikers eerder waren ingeschakeld én indien men zich had gerealiseerd dat met technologische innovatie de organisatie van de arbeid grondige veranderingen ondergaat.

Maar wie zijn de toekomstige gebruikers? In 'high tech'- en

'high chem'-bedrijven doen ingrijpende technologische veranderingen zich in steeds snellere opeenvolging voor. In diverse gevallen is er al sprake van een éénjarige (of zelfs nog kortere) cyclus. Als het gerechtvaardigd is om lijnen uit de afgelopen paar jaar door te trekken, mag worden aangenomen dat deze periode nog korter wordt. Daarmee doet zich een klemmende kwestie voor inzake de personeelsvoorziening: kunnen en moeten thans aanwezige personeelsleden telkens weer voor nieuwe taken worden opgeleid, of moeten nieuwe bekwaamheden op de externe markt worden ingekocht? Op dit thema kom ik straks in breder verband terug.

Het is echter van groot belang om te constateren dat, ook al valt de aard van technologische innovaties steeds moeilijker te voorzien, deze zich wel voor beïnvloeding leent, met name binnen een onderneming. Allerlei nieuwe technologieën bieden mogelijkheden voor het maken van keuzen, niet alleen in de ontwerpfasen maar ook bij de invoering ervan. Met andere woorden: er vindt telkens besluitvorming plaats. Zo kan natuurlijk worden gekozen voor een geheel gecomputeriseerde bewerking van gegevens of een volledig gerobotiseerde werkplaats. De meest sprekende beschrijving van de laatste ligt voor mij niet in het 'gedrag' van de robots, maar in de waarneming dat zo'n ruimte geen ramen hoeft te hebben en dat daarin doorgaans geen licht brandt... Overigens dient deze ontwikkeling vanuit het oogpunt van de beschikbaarheid en de kwaliteit van arbeid niet alleen maar negatief te worden geïnterpreteerd. Allerlei fysiek of mentaal zware taken zijn daardoor van de schouders van mensen afgenomen; dat mag ook in de toekomst worden verwacht.

Maar er zijn ook andere keuzen gemaakt door ondernemingen, juist ook om arbeid een menselijke maat te laten houden of te geven. Zo vormt de manier waarop in de nieuwere fabrieken van Volvo in Zweden vrachtauto's en personenauto's (nabij Göteborg) worden gemaakt, een goed voorbeeld van het rekening houden met voor mensen vitale kwaliteitsaspecten van arbeid bij het toepassen van

nieuwe technologie. Door robots wordt aldaar onder andere de bevoorrading en het transport (naar en van magazijn en werkstations) verzorgd, terwijl groepen werkers telkens de verantwoordelijkheid dragen voor een belangrijk deel van het constructieproces.

Andere keuzeprocessen doen zich voor bij de introductie van aangeschafte apparatuur of programma's: welke bekwaamheden zullen van (aanwezige, op te leiden, of nieuw aan te trekken) personeelsleden worden gevraagd? Hoe zullen bevoegdheden worden verdeeld? Hoe zal de onderlinge samenwerking worden georganiseerd? Onderzoek naar de gevolgen van de toepassing van informatietechnologie in diverse Britse ondernemingen (Boddy en Buchanan, 1982, 1984) laat zien dat managementbeslissingen bepalend zijn voor de mate waarin informatietechnologie een aanvulling op of een vervanging van menselijke vaardigheden inhoudt. Deze zijn dat ook voor de vraag of taken armer of rijker van inhoud worden, en voor de mate waarin menselijke stuurmogelijkheden groter of geringer worden (Thierry, 1986).

Het is een misvatting te menen dat de technologie in het algemeen 'deterministisch' – dat is volledig bepalend – van aard is. Veel technologieën bieden juist allerlei mogelijkheden tot keuze. Mede daarom moet men zich in bredere kring realiseren dat niet alles dat technisch of technologisch mogelijk is, ook daarom zal of moet gebeuren, en er moet dan ook voor worden gewaakt algemene – vaak negatief gestemde – uitspraken te doen over de gevolgen van nieuwe technologie voor de werkgelegenheid. Bovendien zijn er allerlei voorbeelden waaruit blijkt dat nieuwe, op zichzelf mogelijk arbeidsbesparende, apparatuur in staat is – vaak zonder dat dit werd voorzien – tot het verrichten van diverse andere taken, als gevolg waarvan personeel moet worden aangetrokken. Wel is hierbij een dilemma langs welke wegen de hier bedoelde beslissingsprocessen plaatsvinden en wie daarop invloed kan en mag uitoefenen, vooral wanneer nieuwe vindingen steeds sneller volgen op de voorafgaande.

Het belang van arbeid

Hoewel mag worden verwacht dat steeds meer mensen in hun werk te maken zullen krijgen met nieuwe technologieën en met de gevolgen daarvan, wordt vanuit deze invalshoek slechts een gedeelte van de dilemma's rond arbeid belicht. Het wordt daarom tijd het belang en de betekenissen van arbeid als zodanig aan de orde te stellen.

Achterhuis gaat in zijn studie *Arbeid: een eigenaardig medicijn* (1984) uitvoerig in op het door Hannah Ahrendt gemaakte onderscheid tussen arbeid en werk ('labor' versus 'work'). Arbeid heeft betrekking op een proces: de noodzaak om het leven in stand te houden, waardoor produktie en consumptie als twee zijden van dezelfde medaille kunnen worden gezien. Werk daarentegen kent een begin en een einde: het is scheppend, creatief van aard; de zelfstandig handelende mens maakt dingen die een eindprodukt vormen, voltooid zijn. Is het werkstuk af, dan eindigt daarmee ook het werk. Werkstukken worden gebruikt; consumptiegoederen worden daarentegen verbruikt, waardoor arbeid continu noodzakelijk blijft. Ahrendt, en met haar Achterhuis, vestigt er terecht de aandacht op dat dit onderscheid niet alleen in de taal, maar ook in de praktijk steeds lastiger te maken is. Arbeid is zo dominant geworden dat nagenoeg alleen een exercitie naar de tijd vóór de middeleeuwen ons kan illustreren wat met werk werd bedoeld. Hieruit mag overigens níét worden geconcludeerd dat arbeid louter geestdodend en monotoon zou zijn; allerlei vormen van arbeid kunnen kwalitatief van behoorlijk niveau zijn. Het onderscheid werk-arbeid wil vooral ook verduidelijken hoezeer arbeid door de wetten van het economisch leven wordt bepaald.

Tegen deze achtergrond wil ik ingaan op het begrip *arbeidsethos*. Dat heeft voor mij geen negatieve klank. Het verwijst naar het belang van arbeid, zoals dat in het gedrag, de opvattingen, de normen en de waarden van mensen naar voren komt. Een belangrijke constatering is nu dat er in empirisch opzicht geen aanwijzingen zijn dat het arbeids-

ethos op z'n retour zou zijn. Het tegendeel is eerder het geval: er zijn nauwelijks onderzoeksresultaten bekend waaruit naar voren komt dat 'non-arbeid' (de diverse gebieden van vrije tijd) belangrijker wordt gevonden dan arbeid. Voorzover dit wel het geval is, gaat het om kleine groepen jongeren met een hoge opleiding en een behoorlijk inkomen (zie o.a. Jehoel-Gijsbers en Schepens, 1981). Uit het internationaal vergelijkende onderzoek *The meaning of working* (1987) blijkt dat er stellig verschillen optreden tussen diverse landen, maar ook dat het belang van arbeid groot is en blijft. In die studie werden de opvattingen gemeten over onder andere werk-centraliteit, normen omtrent arbeid (in termen van 'recht' en 'plicht') en de waarde van de opbrengsten en doelen van arbeid.

Door de jaren heen treden wel enige verschuivingen op. Kwant (1983) schetst deze aan de hand van de begrippen zede en zedelijkheid. De zede betreft het maatschappelijk verankerde patroon van waarden en normen; de zedelijkheid heeft betrekking op de individuele keuze van een mens uit alternatieve handelingsmogelijkheden. Kwant stelt nu dat de arbeidszeden in de afgelopen vijftientig - derig jaar verandering hebben ondergaan - het recht op arbeid is, naast de plicht daartoe, duidelijk erkend - terwijl dat waarschijnlijk nauwelijks het geval is inzake de zedelijkheid: de eigen keus om arbeid te verrichten.

Het belang van arbeid krijgt wat meer reliëf wanneer we stilstaan bij de betekenissen die arbeid heeft voor de individuele mens (waarmee overigens tegelijk enige collectieve waarden aan de orde zijn). Het is daarbij niet mijn opzet om arbeid heilig te verklaren. Ik wil vooral duidelijk maken dat er nagenoeg geen ander maatschappelijk verschijnsel is, waarin zoveel voor de persoon vitale betekenissen zijn 'georganiseerd'. Daarbij stel ik vooraf dat allerlei arbeidstaken verschillend zullen scoren op de zes soorten betekenis die ik wil onderscheiden (zie uitvoeriger in Thierry, 1988).

De eerste twee betekenissen van arbeid zijn een direct gevolg van het feit dat de persoon door zijn arbeid toegang

heeft tot en deel uitmaakt van een sociaal netwerk:

- Externe synchronisatie. Veel biologische processen vertonen een ritmisch verloop van ongeveer 24 uur. Voorbeelden daarvan zijn: de lichaamstemperatuur, de hartslag en de hormoonproductie. Sociaal-culturele signalen vormen belangrijke ‘Zeitgebers’ voor de onderlinge afstemming daarvan. Het geregeld verrichten van arbeid is een van de gewichtigste ‘Zeitgebers’ en is daarom medebepalend voor de gezondheid (Jansen en Ykema, 1983). Arbeid houdt de persoon ‘in het gareel’ en geeft de dag een herkenbare cyclus.
- Communicatie. Als gevolg van de interacties met anderen, waarbij zich velerlei informatiestromen en communicatiepatronen voordoen, hoort de persoon door zijn arbeid ‘ergens’ bij: een deel van zijn identiteit wordt daardoor bepaald. Voorts worden allerlei normen en waarden op hem overgedragen: arbeid socialiseert.
- Persoonlijke ontwikkeling en ontplooiing. Arbeid stelt de persoon in staat zijn bekwaamheden en vaardigheden verder te ontwikkelen, zijn motieven en aspiraties vorm te geven, alsmede zijn gevoelsleven te ontplooiën. Met andere woorden: arbeid schaaft en beschaaft.
- Loon of salaris. Het inkomen uit arbeid heeft niet alleen een materiële betekenis, maar ook, en vaak veel meer, symbolische betekenissen. Zo informeert de beloning onder meer over iemands relatieve sociale positie en over de invloed die door en op hem wordt uitgeoefend.
- Maatschappelijke voortbrenging. Door arbeid neemt de persoon deel aan het produceren van waarde: het opleiden van leerlingen, het genezen van patiënten, het verlenen van diensten, enzovoort. Door het arbeidsresultaat verricht de persoon een maatschappelijk zinvolle functie.
- Maatschappelijke verandering. Juist door arbeid kunnen veranderingen worden bewerkstelligd, bijvoorbeeld in de kunst, het onderzoek, de werkgelegenheid, de verdeling van rijkdom in de wereld. Arbeid biedt de gelegenheid aan zinvolle veranderingen bij te dragen.

Arbeid is niet heilig. En het kan de moeite lonen om allerlei banen te analyseren aan de hand van voor deze betekenissen ontwikkelde meetinstrumenten. Maar in welk ander verschijnsel worden zoveel betekenissen samengebald? Arbeid is vooral daarom voor de meeste mensen onmisbaar.

Nu leiden de eerder gesignaleerde technologische ontwikkelingen ertoe dat aan de arbeid steeds andere – voor een deel: hogere – eisen worden gesteld. Bij gevolg wordt meer en meer de nadruk gelegd op het opleiden van de bevolking, niet alleen van jongeren, maar vooral ook – en bij herhaling – op wat latere leeftijd. Op zichzelf bestaan daarvoor goede argumenten, ook al omdat onderwijs als een van de belangrijkste middelen wordt gezien voor het scheppen van gelijke (start)kansen. Toch zie ik hierbij twee dilemma's:

– Elk mens is in elke levensfase in zekere opzichten onvoltooid en onvolkomen. Met de begrippen onderwijs en ontwikkeling brengen we dat impliciet telkens naar voren. Maar met het sneller verouderen van verworven bekwaamheden en vaardigheden zeggen we eigenlijk, op steeds meer bruuske wijze, tegen mensen: 'Gij zijt wel zéér onaf, zo niet onbruikbaar, geworden.' Welk beginsel van ethiek rechtvaardigt deze opstelling?

– Een samenleving die investeert in het opleiden van haar leden – nogmaals: daarvoor bestaan goede argumenten – kan het zich niet veroorloven die investering deels ongebruikt te laten. Met andere woorden: die samenleving moet voldoende banen kunnen verschaffen. Kan of wil zij dat niet, dan hoort zij basisvoorzieningen op het gebied van die zes betekenissen te scheppen. Een basisinkomen vormt daarvan één voorbeeld.

Op beide dilemma's kom ik nog kort terug.

Werkloosheid

Op basis van de eerder geschetste zes betekenissen van arbeid valt goed in te zien wat de meeste mensen overkomt

die werkloos worden of zijn: werkloosheid leidt voor velen niet alleen tot een vervelend en ongemakkelijk bestaan, maar ook tot een minder gezond leven (zie o.a. Warr, 1984, 1987; Becker, Vink en Godschalk, 1986). Hoewel er in ons land reeds geruime tijd een hoog percentage werklozen is, bestaat daar omheen nog steeds een aanzienlijk maatschappelijk taboe: velen trachten te maskeren dat ze werkloos zijn geworden en komen er niet makkelijk toe zich daarover te uiten. Mede daardoor neigen veel mensen die werkloos zijn geworden ertoe de oorzaken daarvoor bij zichzelf te zoeken, althans in het begin. Maar de gevolgen van een gebrek aan werkgelegenheid doen zich niet alleen voor op individueel (of gezins)niveau, maar hebben ook allerlei negatieve maatschappelijke repercussies. Daarover is reeds vrij veel gedocumenteerd; dit aspect moet ik verder laten rusten.

Overzien we de vele manieren waarop in ons land wordt geprobeerd om de werkloosheid in te dammen, onder andere door het scheppen van werkgelegenheid, dan resteert maar één conclusie: we weten niet precies hoe we het moeten doen. Veel initiatieven zijn misschien wel sympathiek, maar hebben een beperkt of verwaarloosbaar positief effect. Een hoog niveau van investeringen, zowel in het bedrijfsleven als door de overheid, werpt vruchten af, maar deze zijn tot nu toe te klein. Bovendien moet daarbij een evenwicht worden gevonden tussen kapitaals- en arbeidsintensieve investeringen (en men denke ook aan de rond technologie en personeelsvoorziening gesignaleerde dilemma's: personeelsvoorziening; toekomstige gebruikers). Arbeidsduur- of arbeidstijdverkorting heeft enig effect opgeleverd – al was het maar dat minder mensen hoefden te worden ontslagen – maar het is een mythe te denken dat hierdoor nog veel resultaat kan worden geboekt. Voor een deel wordt dit mijns inziens veroorzaakt door de veel te uniforme, niet-flexibele, uitwerking van de arbeidsduurverkorting (ADV) in veel arbeidsorganisaties én door het te hoge niveau van besluitvorming over het gebruik van de beschikbaar gekomen middelen. Voor veel mensen bete-

kent ADV: een kortere arbeidstijd, wat minder inkomen, teveel werk en een vijver aan niet op te nemen vrije dagen. Voor een ander deel doet zich de moeilijkheid voor dat veel ADV-vormen (op de VUT kom ik nog terug) in hoofdzaak toepasbaar zijn voor zogenoemde uitwisselbare arbeid (d.w.z. arbeid op een laag niveau van bekwaamheid). Zou ADV met vaart worden doorgezet, dan dreigt een verdere deling of zelfs opsplitsing op de arbeidsmarkt te ontstaan. Hoe hoger het niveau van de arbeid, des te meer zal schaarste aan gekwalificeerde mensen de toepassing van ADV moeilijk maken. Op hogere niveaus zal men zich er makkelijker tegen kunnen verzetten. Alleen als in ons land een zeer ongelijke toepassing van ADV zou worden geaccepteerd mag van dit middel nog iets worden verwacht. Toch nog één vraag: op welk type economie in welk land oriënteert men zich eigenlijk inzake ingrijpende ADV?

Er bestaan natuurlijk allerlei andere initiatieven en voorstellen; ik noem er enkele. Als wij onze wijze van produceren en consumeren minder zouden richten op snelle vervanging en op wegwerpartikelen, en meer op arbeidsintensieve productie van hoge kwaliteit met een langere gebruikscyclus, dan is er weer méér arbeid nodig, alleen al op het gebied van het onderhoud (zie ook Handy, 1984; Kruse, 1987). Het bezoeken van werklozen, zoals dat in enkele steden vorm krijgt, verdient veel ondersteuning, zeker als dat leidt tot een hernieuwde oriëntatie inzake opleidingen en op de arbeidsmarkt. De eis van de zijde van de vakbeweging dat hier tegenover een baangarantie hoort te staan, is uit onderhandelingsoogpunt begrijpelijk, maar inhoudelijk irreëel. Bij allerlei andere opleidingen vallen garanties ook niet te geven. Het hoofdpunt is nu juist dat de eigen kansen op de arbeidsmarkt worden vergroot. Daarnaast wordt het zelf ondernemer-zijn allerwegen gestimuleerd. Handy (1984) is een van degenen die veel verwacht van de zogeheten 'mauve'-economie: vormen van persoonlijke dienstverlening worden opgezet waarmee tijdelijk geld kan worden verdiend, zoals bijvoorbeeld het bijhouden van andermans administratie, het telefonisch wekken, enzo-

voort. De ontwikkeling van deeltijdarbeid zal, naar verwachting, vooral worden beïnvloed door de kwaliteit van de beschikbare plaatsen – die is, tot nog toe, overwegend laag – en van het loonniveau. Beide aspecten leiden niet tot een groot optimisme.

Hoewel ik er voor pleit dat moet worden voortgegaan met het scheppen van werkgelegenheid langs velerlei wegen – daaronder reken ik thans nauwelijks de ADV – ontkom ik niet aan de gevolgtrekking dat een groot deel van de huidige werklozen niet aan werk zal komen. Dat is mede ingegeven door de jaarlijkse instroom van schoolverlaters en door de inhaalbeweging van vrouwen op de arbeidsmarkt. Daarmee is het volgende dilemma aan de orde: wordt uitgegaan van ieders recht op arbeid en van de implicaties van investering in opleiding, dan is het noodzakelijk een plicht tot herscholing van iedere werkloze in te stellen. Op welk uitgangspunt wordt de gedachte gebaseerd dat elke werkloze hierin vrij moet worden gelaten en zelf beslist of aan her- of omscholing wordt deelgenomen? Dat uitgangspunt wordt ook niet gehanteerd voor hen die de ‘leerplichtige’ leeftijd hebben. Een interessante vraag hierbij is in hoeverre die plicht ook zou moeten gelden voor ‘bedreigde’ groepen werkenden. Wenst de samenleving dat recht op arbeid niet te honoreren, en ook van de druk daartoe te worden verlost, dan is – zoals eerder gesteld – een basisinkomen gerechtvaardigd.

Tot nu toe werd niet van vrijwilligerswerk of van allerlei vormen van vrijetijdsbesteding gerept als mogelijke compensaties voor het niet hebben van arbeid. Dat zal ik ook in het vervolg niet doen. Hoewel zulke activiteiten in velerlei opzicht nuttig en onmisbaar zijn, schieten ze, gezien vanuit de dimensies waarop arbeid betekenis heeft, duidelijk tekort.

Arbeid en leeftijd

De Nederlandse bevolking vergrijst en 'ontgroent'. In 1985 waren 1,7 miljoen mensen ouder dan 65 jaar; in 2010 zullen dat er vermoedelijk 2,3 miljoen zijn. De beroepsbevolking neemt weliswaar toe van 6 miljoen in 1987 tot mogelijk 7 miljoen in 2005, maar het tempo van de groei neemt sterk af, terwijl het aandeel van de jongeren steeds kleiner wordt (zie *Nota 2000*, 1986; *Statistisch Zakboek* 1987; Van der Wijst en Van Poppel, 1985). Waarschijnlijk zal de pensioengerechtigde leeftijd nog vóór het jaar 2000 moeten worden verschoven tot na het 65ste jaar.

Alleen al daarom kunnen vraagtekens worden gezet achter het beleid inzake de vervroegde uittreding (de *vut*). Dat kan ook worden gedaan vanuit kosten-batenoverwegingen: hoeveel kost het ons en komen daardoor wel meer mensen aan het werk? In 1986 golden *vut*-regelingen voor 0,7% van de werknemers. Toch kies ik een andere invalshoek.

Voor mensen voor wie arbeid in hoofdzaak een last is geworden – gezien hun mentale en fysieke gesteldheid (vaak wordt ten onrechte gezegd: gezien hun leeftijd) – kán vervroegde uittreding een uitkomst zijn. Belangrijker is evenwel de vraag door welke oorzaken en aanleidingen dat 'afbrandproces' – zoals we dit zo vriendelijk weten te formuleren – is ontstaan. Vele anderen krijgen met de *vut* te maken zónder dat arbeid voor hun ondraaglijk is geworden. Na uittreding blijven ze op allerlei terreinen actief en nemen dikwijls een nieuwe baan. Voor de universitaire bevolking is, in het verband van de Selectieve Krimp- en Groei-operatie, uittreding op vijftig jaar reeds mogelijk geworden.

Het dilemma waarop ik wil attenderen, betreft de opvattingen in onze samenleving over de relatie tussen arbeid en leeftijd. In een Engelse vestiging van een Japanse onderneming dient men bij een leeftijd van vijfendertig jaar te vertrekken. Personeelsadvertenties geven er dagelijks blijk van dat 'ouderen' (vijfendertig, veertig jaar?) niet hoeven te reflecteren. Researchlaboratoria van grote concerns ver-

schillen in hun beleid aangaande ouder wordende onderzoekers, maar onderzoekers boven de veertig komt men geregeld niet meer tegen (Poorthuis, 1987).

De vraag die ik hierover stel is op welke gegevens uit wetenschappelijk onderzoek over de relatie tussen leeftijd en prestatie men zich telkens beroept. Naar mijn weten zijn die er nauwelijks. Het leeftijdsbeleid inzake arbeid houdt in veel gevallen een gigantische verspilling in van menselijk potentieel. Soms lijken mensen als wegwerpaanstekers te worden gezien: niet bij of aan te vullen, dus weg er mee. Ook de VUT houdt een enorme verspilling in, bijvoorbeeld van ervaring, van kennis en van de wijsheid die veel mensen opdoen. Met een vooruitziend opleidingsbeleid, een gerichte loopbaanplanning, mobiliteit ook tussen arbeidsorganisaties – kortom: het zorgen voor een ‘learning environment’ – valt de bruikbaarheid van zeer veel werkenden langdurig te handhaven. Deze kan nog toenemen wanneer de individuele arbeidstijd veel flexibeler zou kunnen worden bepaald. Wat in dit verband vooral zorgen baart, is dat in het algemeen niet eens de moeite wordt genomen om in economische termen uit te rekenen wat de kosten-baten-verhouding is van het vervroegd afdanken of niet in dienst nemen van ouder wordende mensen.

Flexibiliteit

Een van de onderwerpen die deze jaren in het brandpunt van de belangstelling staat, betreft het thema flexibilisering, met name inzake arbeidsvoorwaarden en arbeidsverhoudingen. Vaak wordt dat in één adem genoemd met het begrip individualisering. Nu bedoelt men met flexibilisering vaak ‘dat alles anders zou moeten worden’, maar eigenlijk wordt dan een verkeerde term gebruikt. Flexibilisering houdt in dat de kern van iets blijft bestaan, maar dat dit iets in zijn uitwerking plooibaar wordt gemaakt, met andere woorden: wordt toegespitst op specifieke omstandigheden (Vinke en Thierry, 1984).

Aan deze 'beweging' naar meer flexibilisering ligt in belangrijke mate ten grondslag dat wij, maatschappelijk gezien, steeds ongelijker aan elkaar worden en dat ook zo beleven. Enkele voorbeelden daarvan zijn: het ontstaan van allerlei nieuwe functies en beroepen (vooral als gevolg van de eerder gesignaleerde voorthollende technologie); het achterhaald raken van verworven bekwaamheden en vaardigheden; het steeds verder uit elkaar groeien van persoonlijke en levensomstandigheden, onder andere door andere manieren van samenleven dan in het gezin (zie bijv. In 't Veld-Langeveld, 1985); de opkomst van steeds meer acties en specifieke belangengroepen. In dit opzicht beschouw ik individualisering – het op de omstandigheden van de persoon afstemmen van voorzieningen en voorwaarden – dan ook primair als een vorm van emancipatie. Het illustreert dat zowel in de arbeid als in de verzorgingsmaatschappij veel te weinig met de perspectieven en de omstandigheden van de individuele mens is rekening gehouden.

Moeten deze ontwikkelingen nu zoveel mogelijk worden tegengehouden? Dan interpreteert men ze in hoofdzaak als negatief. Of luiden ze een tijdvak in waarin de arbeidsverhoudingen en arbeidsvoorwaarden op een andere leest moeten worden geschoeid (zie ook Fase, 1985)? Een principiële discussie daarover is eigenlijk nog niet gestart. Ik wil dat aan de hand van één voorbeeld illustreren.

Ondernemingen worden geregeld geconfronteerd met de noodzaak veranderingen aan te brengen in de omvang en de kwaliteit van hun personeelsbestand, vooral als gevolg van kostenontwikkelingen, marktfluctuaties en technologische innovaties. Dit doet zich des te sterker voor naarmate de onderneming minder kan of wil investeren in het eigen personeel, en de benodigde bekwaamheden moet inkopen. De vakbeweging verzet zich gewoonlijk daartegen, op grond van haar taak de werkgelegenheid zoveel mogelijk te beschermen. Toch is de onderneming daarmee niet van haar probleem af. Gedurende de laatste jaren zijn we dan ook getuige geweest van vaak pijnlijke ingrepen, waarbij

grote aantallen mensen op straat kwamen te staan. Er is nu in een toenemend aantal ondernemingen onmiskenbaar de trend te bespeuren om de vaste kern van het personeelsbestand steeds kleiner te laten zijn, terwijl daar omheen een in omvang variërend aantal 'tijdelijke werkers' zweeft. Die kunnen bijvoorbeeld een oproepcontract hebben, bij een onderaannemer werken, zelf onderaannemer zijn, via een uitzendbureau binnen komen, enzovoort. Hoewel de vakbonden zich hiertegen heftig verzetten, zijn zij in feite nogal machteloos.

Dit verschijnsel, dat ook flexibilisering wordt genoemd, is niet alleen maar negatief. Ongetwijfeld worden daardoor de risico's voor een onderneming verminderd en zo ook de kans op massa-ontslag. Waarschijnlijk leidt het tijdelijk in dienst kunnen nemen van personeel tot meer werkgelegenheid, omdat de onderneming in een slappere tijd niet aan hun vastzit. Deze 'contractuele' organisatievorm biedt ook voordelen aan werknemers bijvoorbeeld als deeltijdarbeid wordt geprefereerd, wanneer het periodiek wisselen van werkgever aantrekkelijk wordt gevonden of wanneer men de keuze voor een definitieve werkkring wil uitstellen.

Maar toch: eigenlijk zijn we getuige van een uitholling van de arbeidsverhouding tussen werkgever en werknemer. Bovendien draagt het bij aan de verdere segmentering van de banenmarkt: vast tegenover zwevend. Als reactie is dit niet onbegrijpelijk. Maar het kan nooit een blijvend antwoord vormen op het dilemma dat zich voordoet. Aan ondernemers wordt hierbij de vraag gesteld of hiermee niet waarden als het zich binden van werknemers aan een onderneming, de gezamenlijke verantwoordelijkheid, de verantwoordelijkheid voor elkaar, duidelijk zijn losgelaten. Aan de vakbeweging wordt de vraag voorgelegd of, zowel bij de overheid als in de marktsector, de uitgangspunten inzake aanname, ontslag en diverse arbeidsvoorwaarden niet bij een inmiddels gepasseerd station horen. Aan beide partijen en aan de overheid wordt de vraag voorgelegd of de tijd is aangebroken om gezamenlijk een visie op arbeid op langere termijn te ontwikkelen. Ik ben van mening dat het

tijd is om, in navolging van enkele andere landen (International Labour Organisation, ILO, 1987), te kiezen voor *konzertierte Aktion*: gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de ontwikkeling van arbeid op langere termijn en centrale raamafspraken inzake arbeidsvoorwaarden.

Arbeid en eigendom

In het voorgaande is aandacht besteed aan diverse uitgangspunten van normatieve aard. Ze zouden kunnen worden samengevat in de uitspraak dat mensen wel eens ziek mogen zijn van hun werk, maar dat ze niet het slachtoffer mogen worden van arbeid of van het niet-hebben daarvan. Waarschijnlijk komt hierin een van de hoofdpunten tot uitdrukking van de overtuiging dat gerechtigheid de norm hoort te zijn voor de arbeidsverhoudingen.

Het kan als een dilemma worden gezien dat van een discussie over dergelijke, of andere, principiële uitgangspunten tegenwoordig weinig valt te merken. Het thema lijkt te zijn weggeschoven, juist in een periode van lastige veranderingen. Mocht deze discussie ontstaan, dan zal mijns inziens eveneens aandacht moeten worden gegeven aan de eigendomsverhoudingen; ook dat thema is reeds jaren weggezakt. Ik ben ervan overtuigd dat personeelsleden niet door winstdeling, maar door hen mede-eigenaren te maken die prikkelende betrokkenheid bij hun arbeid en hun onderneming kunnen krijgen waarvan sommige ondernemers weet hebben en waarvan andere dromen. Dat zou ook kunnen gaan gelden voor de te privatiseren instellingen van de overheid.

Natuurlijk: zowel aangaande dit onderwerp als inzake de voorgaande thema's is nog veel onuitgewerkt gebleven. Dat is nu eenmaal het voorrecht van degene aan wie de vraag is gesteld dilemma's rond arbeid aan te geven.

Op weg naar een zorgloze samenleving?

C.J. Weeda

De industrialisering, toegenomen welvaart, groeiende technische mogelijkheden, met name ook de medische, hebben onmiskenbaar – en het is overbekend – een grote invloed gehad op het privé-leven en op relatievormen van mensen. Het gemeenschapsleven maakte destijds plaats voor het gezin als hoeksteen van de samenleving. Deze gezinsindividualisering was alleen mogelijk dankzij een verzorgingsstaat, die in noodsituaties inspringt. Familiehulp en burenhulp konden erdoor op de achtergrond raken.

Het proces is bepaald niet moeiteloos verlopen. Velen vreesden dat met de nieuwe ontwikkelingen de vaderlijke macht zou afbrokkelen. Dit is ook gebeurd, maar in de huidige tijd wordt deze afname van patriarchale verhoudingen niet als een slechte ontwikkeling ervaren. Op individueel niveau ging het om een vaak uiterst pijnlijk proces, vooral voor ouderen. Zij verloren macht over hun kinderen en in noodsituaties konden ze niet meer vanzelfsprekend op hen rekenen. Tegenwoordig wordt deze situatie door ouderen doorgaans als volstrekt vanzelfsprekend ervaren, sterker nog, ze zouden niet graag in de situatie komen dat ze in tijden van grotere afhankelijkheid of ziekte verplicht zijn op hun kinderen terug te vallen. Deze overgangsverikelen uit het verleden, die nu zijn overwonnen, dienen met hun voorbeeldfunctie voor een heden met nieuwe overgangsverikelen niet te snel vergeten te worden.

De twintigste-eeuwse veranderingen in de privé-sfeer – waarbij bij uitstek de scheiding van wonen en werken hoort en het ‘vrouwelijke’ en vrouwen gekoppeld zijn aan het privé-leven binnenshuis en het ‘mannelijke’ en mannen aan het arbeidsleven buitenshuis – zijn krachtig ondersteund

door politiek en overheid. Dat is begrijpelijk, want er zijn duidelijk materiële belangen gemoeid met de voor brede lagen van de bevolking nieuwe samenlevingsvorm: het zelfstandige gezin. Een mobiel gezin, waarvan alleen de man buitenshuis gebonden is, komt de effectiviteit in het arbeidsleven ten goede. Het werk van de huisvrouw is voorts een niet te onderschatten factor in het economische systeem. Deze mag evenwel niet benoemd worden in economische termen; immateriële waarden worden in het geding gebracht. De verplichte liefde van de vrouw voor man en kinderen zorgt ervoor dat dit werk geen werk heet. Daarmee hoeft het ook niet de materiële zekerheden te krijgen die in de twintigste eeuw voor het betaalde werk buitenshuis gecreëerd zijn. Overheid en politiek ondersteunen dit principe door waar nodig de vrouw een van het werk van haar man afgeleide zekerheid te geven. Voor de samenleving is het immateriële belang van het gezin als liefdeshoeksteen evident. Individuen hebben hun vaste, hiërarchisch bepaalde plaats binnen grotere gemeenschappen verloren en een nieuwe opvangbasis is een levensnoodzaak om als individu in een snel veranderende samenleving stand te houden.

Politiek en overheid gaven met vele maatregelen richting aan de mogelijkheden in relatievormen. Een strak model van gezinssamenleven werd impliciet en expliciet ondersteund. De huizenbouw is ervan een goed voorbeeld. Huizen moesten zo worden gebouwd, dat het proces van gezinsindividualisering werd versterkt. Inkijk in huizen werd geminimaliseerd, onderlinge contacten tussen buurtbewoners werden bemoeilijkt. In het huis, dat op twee à drie kinderen is gebouwd, hebben mensen weinig mogelijkheden van privacy ten opzichte van elkaar. Daar moet wél het gemeenschapsgevoel, in dit geval het gezinsgevoel, overheersen. Het is een van de zeer vele voorbeelden waardoor politiek en overheid de uniformiteit in leefvormen mede hebben bepaald.

De verandering van de huwelijks/paarrelatie

In de twintigste eeuw zijn door politiek en overheid weinig voorwaarden geschapen voor een grotere pluriformiteit. Vanaf het einde van de jaren zestig is desondanks aan de basis door mensen de pluriformiteit vergroot. Het toont een beeld van een worsteling met rigide structuren. Dat is de veranderende maatschappelijke werkelijkheid van vandaag, die binnen en buiten gezinnen en paarrelaties plaatsvindt. Een cruciale paradigma-verandering in de partnerrelatie ligt eraan ten grondslag. In het traditionele huwelijksmodel worden man en vrouw beschouwd als een aanvullende eenheid, als twee mensen die van nature voor elkaar en voor verschillende taken zijn voorbestemd. Essentieel is de ideewijziging van de partnerrelatie met man en vrouw als aanvullende eenheid naar de partnerrelatie met man en vrouw als twee individuen met een eigen identiteit. Dat betekent dat mannen en vrouwen niet op basis van hun geslacht, maar op basis van hun persoonlijke capaciteiten taken hebben, die kunnen verschillen en overeenkomen. Deze verandering zet het privé-leven onder druk en brengt het in een overgangsfase. Maar ook op macro-maatschappelijk niveau – het arbeidsbestel, het wonen, de financiële regelingen – komen de consequenties gevoelig hard aan. Het is een ingrijpende overgangsfase met twee in elkaar overlopende modellen; in plaats van het begrip overgangsfase zou tegenwoordig overigens de duiding ‘Schuivende Panelen’ niet misstaan. Herverdeling van arbeid en inkomen moet ervoor zorgen dat mensen een eigen identiteit kunnen ontwikkelen en zelfstandigheid kunnen krijgen. In de privé-sfeer kan de pluriformiteit toenemen. Als man en vrouw geen aanvullende eenheid hoeven te zijn, kan ook de homoseksuele relatie worden geaccepteerd als een relatie van twee individuen met een eigen identiteit. Alleen-wonen, eenoudergezinnen, LAT-relaties, groepswonen, echtscheiding, werkende moeders, vrijwillige kinderloosheid passen alle beter bij het nieuwe paradigma van de partnerrelatie van twee mensen met een eigen identiteit. Deze verschijn-

selen zijn de afgelopen twee decennia dan ook (sterk) toegenomen.

De nieuwe 'cesuur' in leef- en relatievormen komt de overheid economisch op korte termijn bezien veel minder goed uit dan de voorgaande. De werkloosheid en een rigide, bureaucratisch stelsel van regels maken herverdeling van taken momenteel zeer moeilijk en kostbaar. De ondersteuning door overheid en politiek van deze veranderingen is dan ook beduidend geringer dan in het begin van de twintigste eeuw. Graag wordt gegrepen naar het credo dat de overheid zich moet onthouden van inmenging in de privé-sfeer. Dit uitgangspunt betekent in het algemeen een beleid waarbij het nieuwe weinig kans krijgt, hetgeen dus wél ingrijpen in de privé-sfeer is. Het eerste grote dilemma doemt dan op. In een confrontatie met een vernieuwende samenleving op het gebied van informatie en 'high-tech' wordt het gezin en vooral de moeder nog in grote mate de socialiseringstaak gelaten. De macht en verantwoordelijkheid van de ouders blijven onverminderd groot op basis van denkbepelden uit het verleden. Zouden een bredere sociale omgeving en de samenleving niet een grotere inbreng en verantwoordelijkheid moeten hebben om het kind een volwaardige kans te geven in deze nieuwe informatie-maatschappij, die steeds meer zelfredzaamheid en mondigheid van mensen gaat vragen? Politiek en overheid dienen duidelijke standpunten in te nemen die met de ontwikkelingen meegaan, zoals dat in de eerste helft van de twintigste eeuw ten aanzien van het zelfstandige, gesloten gezin gebeurde. Als dat op centraal niveau niet gebeurt, kunnen de panelen wel erg lang blijven schuiven en zal de overgangsfase wellicht onverantwoord lang aanhouden.

Individualisering

Er zullen weinig rapporten zijn met beschouwingen over sociale en maatschappelijke veranderingen die niet het woord individualisering bevatten. In mijn visie is de

individualisering – de verzelfstandiging van groepen of individuen uit grotere gehelen – een centrale onderstroom van de veranderingen. Bij het proces van gezinsindividualisering maakte het gezin zich los van familie en buurt. In de huidige tijd zien we binnen gezinnen en partnerrelaties mensen verzelfstandigen; we zien ook nieuwe leefvormen opkomen, van waaruit zelfstandige individuen een leefwijze met anderen vorm kunnen geven. Dat afhankelijkheden tussen mensen blijven bestaan is wel zeker, maar ze zijn meer verspreid en daarmee minder bindend. Dit geldt ook voor de afhankelijkheden van individuen van instellingen en overheid.

De verwarring rond het begrip individualisering, ook binnen politieke kringen, is groot. Ten eerste lopen economische en sociale individualisering vaak misleidend door elkaar. Vervolgens wordt individualisering door de een automatisch gekoppeld aan vereenzaming, door de volgende aan huishoudensverduunning en door weer een ander aan egoïsme. Individualisering wordt niet zelden in een kwaad daglicht geplaatst. Maar moeten we het juist niet van deze trend hebben om de gewenste burgerlijke mondigheid en zelfredzaamheid te vergroten? In mijn visie sluit individualisering betekenisvolle relaties met anderen niet uit, zij is niet zomaar de oorzaak van vereenzaming, zij hoeft geen huishoudensverduunning tot gevolg te hebben. En zal zij niet eerder verantwoordelijkheid kunnen stimuleren dan egoïsme?

Paradoxaal genoeg heeft juist het gesloten gezinsleven met man en vrouw als aanvullende eenheid de gewraakte kenmerken wel met zich meegebracht. Het gezin bracht in belangrijke mate huishoudensverduunning met zich mee. Andere relaties worden op een afstand gehouden; de gezinsleden hebben in hoge mate genoeg aan elkaar. ‘Gezins-egoïsme’ is gelegitimeerd omdat gezinsleden veel voor elkaar over moeten hebben, waar anderen buiten vallen. Eenzaamheid kan gemakkelijk het gevolg zijn van grote afhankelijkheden in paar- of gezinsverband: in slechte huwelijken, na het overlijden van de partner of na een

scheiding blijkt niet zelden de zelfredzaamheid gering te zijn.

Het begrip individualisering schijnt niet te kunnen worden ontdaan van de negatieve bijklanken. Daarmee komen de grote mogelijkheden van deze onderstroom onvoldoende over het voetlicht. Het wordt tijd in dit verband een nieuw begrip te introduceren. Juist om te benadrukken dat nieuwe oriëntaties in het geding zijn, heb ik niet voor een bestaand woord gekozen. Desondanks zijn vaak gebruikte begrippen als atomisering, secularisering, feminisering, individualisering en emotionalisering ter duiding van veranderingsprocessen in onze samenleving een belangrijke inspiratiebron geweest. In het verlengde van deze processen zou ik willen spreken over geïndividualiseerde *vriendinisering*. Bij een nieuw begrip hoort een definitie. Geïndividualiseerde vriendinisering is 'het worden tot een zelfstandig individu in betekenisvolle vriendschapsrelaties tot anderen'. Deze vriendinisering treft alle leefvormen en in feite is ook de partnerrelatie onderhevig aan het vriendiniseringsproces. Juist dit vriendiniseringsproces, dat kenmerkend is voor het einde van de twintigste eeuw, geeft houvast bij de ontwikkeling naar een zorgzame samenleving. Daardoor ligt het mijns inziens op de weg van politiek en overheid om het te steunen. Zoals in het begin van de twintigste eeuw het zelfstandige gezin stevig in het zadel werd geholpen, zo kunnen overheid en politiek nu voorwaarden scheppen voor een versnelde voortgang van deze vriendinisering. Ontwikkelingen rond relatievorming, inhoudgeving aan relaties en de gegroeide pluriformiteit wijzen erop dat voor continuïteit en samenhang binnen de samenleving dit proces uiterst wezenlijk is. Het past in de culturele ontwikkelingen naar zelfgekozen relaties op basis van wederkerigheid en gelijkwaardigheid. In alle leefvormen hebben mensen ermee te maken en bij breuken in partnerrelaties ligt hier de mogelijke continuïteit. Een zorgzame samenleving is in tegenspraak met zichzelf, als zij wordt verbonden met een zorgconcept tussen mensen waarbij het hoofdzakelijk om zorgverplichtingen binnenshuis gaat.

Politieke visies

Daar waar de PVDA blijft steken in een vraag, geeft het CDA het verkeerde antwoord. In het PVDA-rapport *Schuivende Panelen* (november 1987) wordt gesteld: 'De grote opgave voor de sociaal-democratie is hoe in een geïndividualiseerde en meer informeel georganiseerde samenleving noodzakelijke samenhang te bewaren en te ontwikkelen, die voorkomt dat delen daarvan economisch en cultureel aan de zelfkant van de samenleving verdwijnen; hoe opnieuw solidariteit te organiseren en het noodzakelijke compromis.' De verbondenheid is minder vanzelfsprekend en er is minder sociale controle, menen de opstellers van het PVDA-rapport. Het antwoord van het CDA is onthullend in zijn poging nieuwe ontwikkelingen te verhullen en het oude in ere te herstellen. Het concept zorgzame samenleving is niet slecht, maar wel als het *tegenover* het begrip individualisering (en vriendinisering) wordt geplaatst. Het CDA moet enkele trucs toepassen om in de zorgzame samenleving huwelijk en gezin hun hoeksteenpositie te laten behouden of beter gezegd terug te geven. In de *Discussienota over de verantwoordelijke samenleving* (oktober 1987) van het CDA wordt wel geconstateerd, dat tussen overheid en gezin een middenveld gerecruteerd moet worden, maar uitdrukkelijk worden de informele vriendschapsrelaties buiten beschouwing gelaten. 'Niet-commerciële organisaties en instellingen in het maatschappelijke middenveld (buiten de directe overheids-sfeer) moeten meer ruimte krijgen en gestimuleerd worden, die bestaande taken en bevoegdheden op zich te nemen, die daar het meest tot hun recht komen.' Deze ontkenning van de veel belangrijkere informele vriendschapssfeer tussen gezin en instellingen maakt het mogelijk in de laatste paragraaf te stellen dat er in een ingewikkelde en technologische samenleving steeds meer behoefte is aan de herkenbare leefverbanden en dat de betekenis van deze samenlevingsvormen eerder zal toenemen dan afnemen. Daarom hecht het CDA bijzondere waarde aan huwelijk en gezin. Voortdurende zorg en verantwoordelijkheid van ouders

voor kinderen wordt een essentie geacht in verband met recht op liefde en geborgenheid. Juist door zo sterk de nadruk te leggen op huwelijk, gezin, ouderlijke macht en verantwoordelijkheid binnenshuis wordt het proces van vriendinisering niet ondersteund, maar eerder geremd. Er worden geen openingen geboden om in wederkerige, betekenisvolle vriendschapsrelaties zorg en liefde uit te wisselen. Daarmee gaat het CDA de weg terug naar de armen- en zieligenzorg uit naastenliefde, want zorg gebeurt vanuit instellingen met vrijwilligers die relatief vreemden zijn. Zowel voor de dienstverlener, die materieel niet gehonoreerd wordt, als voor de dienstontvanger die ontwend is te bestaan bij de goedheid van anderen geeft dat in de huidige tijd ethische problemen.

Hetzelfde manko en wat directer geuit blijkt uit het 'sociale elan' van minister Brinkman (1986). De ruim voldoende aanwezige arbeidskracht (vooral op vrouwen zal hij doelen) moeten we gebruiken om een bejaarde uit haar/zijn eenzaamheid te halen, om de ramen van hulpbehoeftige bureaus te lappen. 'En leidt dat dan niet automatisch tot het verrichten van enige inspanning naast alleen ontspanning?' Het woord *automatisch* zou ik in dit verband niet graag gebruiken op basis van ontwikkelingen in de sociale relaties eind twintigste eeuw.

'Individualisering en vergemeenschappelijking zijn geen tegenstellingen, maar onlosmakelijk verbonden' wordt gesteld in *Schuivende Panelen*. Daarmee ben ik het eens, als het niet om de gemeenschapszin van vroeger gaat, maar om een nieuwe, waarbij buiten de muren van de woning wordt getreden en in vriendschapsrelaties onderlinge verantwoordelijkheden worden gedeeld. Gelijkwaardigheid en wederkerigheid zijn, zoals gezegd, daarbij belangrijke principes. Deze basis zal voor de toekomst, bij het huidige niveau van bewustwording en verzelfstandiging van mensen, een veel sterkere zijn dan de liefdadigheid van weleer.

Het dilemma van het CDA is dat met de gebondenheid aan de stevige hechtungen binnen huwelijk en gezin de ontwikkeling naar een zorgzame samenleving juist wordt

tegengewerkt. Staat een sterke gezinsmoraal juist niet sociaal elan in bredere context in de weg? Alleenstaanden hebben altijd meer voor hun naaste familieleden in nood betekend dan gehuwden. Mensen tijdelijk in huis opnemen wordt al gauw beschouwd als een gevaar voor huwelijk en gezinsleven. Intieme, betekenisvolle contacten buitenshuis zijn in deze visie een risico voor de partnerrelatie. Vrouwen blijken bij uitstek aan huis gebonden te zijn, niet zozeer vanwege zorg en huishouding, maar ook vanwege de aanwezigheidsverplichting bij een sterke gezinsmoraal. De gewenste mantelzorg en het sociale elan buiten de deur vallen onder die omstandigheden niet zozeer te verwachten. Omgevingshulp in leefverbanden stimuleren, zoals het CDA dat voorstaat, wordt in mijn oren een loze kreet als geen voorwaarden worden geschapen voor gelijkwaardigheid.

De overheid wil zich zo min mogelijk bemoeien met de privé-sfeer. Alleen al dit fictieve onderscheid tussen het particuliere en openbare leven is een rem op de ontwikkeling naar een zorgzame samenleving. Juist in die zorgzame samenleving bestaat een combinatie van openbaar en privé. Relaties in het werk hebben ook een particulier karakter. Opvoeding van kinderen is ook een openbare bezigheid. Gezinsindividualisering is geen waarborg voor het goede, zij heeft ook eenzaamheid, zorgloosheid, affectieve verwaarlozing, mishandeling van kinderen en van volwassenen met zich meegebracht.

Door middel van een voortgaande vriendinisering kunnen een gespreide verantwoordelijkheid en solidariteit (twee belangrijke kernbegrippen van het CDA) beter worden georganiseerd. Ligt deze verantwoordelijke vriendinisering niet meer in de lijn van het christelijke denken dan de exclusiviteit in huwelijks- en gezinsleven? Deze geïndividualiseerde vriendinisering verbindt het humanistische en het sociaal-democratische denken. Ook voor het liberale denken zijn er duidelijke aanknopingspunten, met name voor de 'linkervleugel' ervan. Vriendinisering sluit bij uitstek aan bij het feministische gedachtengoed, waarvan

we, gezien de achterliggende ideeën, mogen hopen dat het in de toekomst een actievere inbreng kan krijgen in de politiek. Vriendinisering past in ieder geval bij de twintigste-eeuwse ontwikkeling dat hulp komt van de eigen, gekozen partner en van vriend(inn)en en minder verplichtend van burens en familie.

Overgangsproblemen

Een belangrijk cultureel overgangsprobleem is in ieder geval dat de vriendschapsrelatie als intieme, betekenisvolle relatie nog steeds verdacht is, omdat zij in een concurrentiepositie lijkt te staan met de liefdesrelatie. De tegenstelling geborgenheid versus vrijheid, in feite een schijntegenstelling, wordt ten tonele gevoerd.

Secularisering bracht niet het paradijs op aarde; individualisering deed dat evenmin. Emotionalisering vermocht het ook niet te bereiken. Desalniettemin zijn het bijzonder fundamentele vernieuwingen in onze twintigste-eeuwse westerse cultuur. Van voortgaande vriendinisering mag net zo min puur geluk worden verwacht, maar ook dit proces past in de ontwikkelingen. Een voorbeeld is het seculariseringsproces; het gevolg is niet dat religie en religieuze gevoelens volledig gaan verdwijnen. Zij worden gedifferentieerder en de monopolie- en daarmee machtspositie van één religie verdwijnt. Vriendinisering betekent evenmin dat huwelijk en gezin volstrekt verdwijnen. Er komen andere prioriteiten en inhouden en de monopoliepositie verdwijnt.

Vriendschappen onderhouden is niet per definitie tijdrovender dan het gesloten gezinsleven, maar het vereist wel bewuste keuzes, inzet en een flexibele instelling. Problemen tussen mensen zullen toenemen, maar zij zullen niet zo gemakkelijk die destructieve werking krijgen en zulke chronische vormen aannemen als in het gesloten huwelijk en gezinsleven mogelijk is. Ook vriendschapsrelaties zijn geen volmaakte relaties; de acceptatie daarvan is wezenlijk.

Nogal eens gehoorde argumenten van vandaag tegen een groter belang van de vriendschapsrelatie zijn: er vallen mensen buiten de boot, het is te vrijblijvend, je raakt gemakkelijk teleurgesteld. Ik vraag me af of over zo'n kwart eeuw mensen ook met net zo weinig begrip deze argumenten bekijken, als wij nu met enige verbazing op de pijnlijke losweking van het gezin uit familie en buurt terugkijken.

Voorwaarden en consequenties

- In een tijd van de institutionalisering van de partnerrelatie en leefvormen, zou de vriendschapsrelatie meer geïnstitutionaliseerd moeten worden. Afspraken en onderlinge verplichtingen dienen een vorm te krijgen. Voorbeelden kunnen worden gegeven via een grotere aandacht ervoor in media, in regelingen en dergelijke.
- Noodzakelijke zorg die niet in gezin, partnerrelatie of betekenisvolle vriendschapsrelaties kan plaatsvinden, kan via georganiseerde gelijkwaardige uitwisseling tussen min of meer onbekenden plaatsvinden. Dit is geen liefdadigheidswerk, omdat het over en weer gebeurt in grotere groepen mensen.
- Zorgactiviteiten die puur eenzijdig zijn, zouden betaald moeten worden om voor dienstverlener en dienstontvanger een acceptabel klimaat te waarborgen. Belangrijk is ook dat zorg daarmee de hoognodige status krijgt, die het mist als er liefdewerk (van vrouwen) van wordt gemaakt.
- Omdat zorg een vak is en omdat de dreiging bestaat dat vrouwen dit vak steeds minder onder de knie krijgen, terwijl mannen op dit punt altijd al weinig bagage meekregen, zou het op de middelbare scholen aan alle jongens en meisjes onderwezen dienen te worden. Daarmee is ook de zo wezenlijke statusverhoging gediend.

Een meersporenbeleid is nodig om de zorg in een toekomstige samenleving veilig te stellen. Vriendschapsrelaties kunnen als belangrijke band worden ondersteund in zicht-

baarheid en regelgeving. Instellingen die op basis van gelijkwaardigheid diensten willen laten ruilen, verdienen subsidie. Eenzijdige zorg wordt door betrokkenen – en waar noodzakelijk – door de overheid betaald. Zorg verdient in het onderwijs als belangrijk basisvak een plaats; op de scholen voor alle jongeren en bij de volwasseneducatie. Deze zaken overziende is de PVDA met *Schuivende Panelen* meer op weg naar een zorgzame samenleving dan het CDA met zijn discussies erover.

Hoe lang kunnen overheid en politiek zich blijven verschuilen achter de opvatting dat ze zich niet mogen mengen in het privé-bestaan van mensen, of achter de idee dat duizend bloemen moeten kunnen bloeien in relatieland? Vereist de ethiek van politiek en overheid – het belang van milieu, van de burger(es) en van het grotere geheel in het oog houden – niet dat aan het einde van de twintigste eeuw voorwaarden geschapen worden voor continuïteit via meerdere betekenisvolle relaties tussen mensen, relaties waarin onderlinge zorg een wezenlijke rol speelt? Op weg naar een zorgloze of naar een zorgzame samenleving in de toekomst? Op weg naar een zorgzame, verantwoordelijke samenleving betekent voor de overheid actiever ‘ingrijpen’ in het privé-bestaan van mensen – het grote dilemma aan het einde van de twintigste eeuw!

Ouder worden

J. Berting

Ouder worden is voor ons allen een onontkoombaar proces, dat nauw samenhangt met onze mars door de samenleving. In een groot deel van ons leven is het ouder worden verbonden met gebeurtenissen die meestal positief worden ervaren, zoals het krijgen van meer verantwoordelijkheden in het werk en gezin. Later in ons leven wordt het ouder worden vooral geassocieerd met achteruitgang op velerlei gebied, zoals dat van gezondheid, invloed, inkomen, sociale contacten en van maatschappelijk aanzien.

Hoewel het ouder worden kan worden opgevat als een individueel en biologisch proces, is het duidelijk dat het ook in hoge mate een *sociaal* karakter heeft: het ouder worden gaat samen met veranderingen in relaties met anderen in onze samenleving. Die veranderingen zijn niet biologisch bepaald, maar hebben te maken met de totale organisatie van de samenleving en belangrijke veranderingen daarin. Het ouder worden heeft niet alleen gevolgen voor de betrokkenen zelf in hun relaties met anderen, maar ook voor de samenleving als geheel. Dit is vooral het geval wanneer het aantal ouderen in een samenleving, over een bepaalde periode bezien, relatief sterk toe- of afneemt of wanneer door maatschappelijke structurele veranderingen de verhoudingen tussen jongeren en ouderen zich wijzigen. In het eerste geval gaat het primair om effecten van demografische ontwikkelingen. In het tweede om bijvoorbeeld door technologisch-economische ontwikkelingen bepaalde structurele veranderingen in de economie, die bepaalde vraagstukken oproepen die te maken hebben met de herverdeling van de arbeid. Beide ontwikkelingen hangen uiteraard in een aantal opzichten samen.

In dit grote gebied van vraagstukken in verband met het ouder worden, zullen enkele onderwerpen worden belicht, die vooral te maken hebben met het ouder worden in de tweede levensfase (de werkende mens) en in de derde levensfase (de gepensioneerde). Ik beperkt mij vooral tot Nederland en de omringende landen. Dat wil niet zeggen dat het ouder worden geen verderreikende consequenties heeft; zo wijst de bekende Franse nestor van de demografie, Alfred Sauvy (1987) – die de term ‘de derde wereld’ heeft geïntroduceerd – op de belangrijke politieke consequenties van het feit dat de rijke landen, met hun lage geboortecijfers – vooral Duitsland, Spanje en Italië – staan tegenover vele arme landen die worden geconfronteerd met èn een sterk groeiende bevolking en grote voedselproblemen, en daarmee samenhangend, een sterke trek naar de overbevolkte steden. Het lage geboortecijfer in de Westeuropese landen leidt er volgens Sauvy toe dat er vanaf ongeveer 2010 te weinig volwassenen zijn om de pensioenen van de bejaarden op te brengen. Hij verwacht dat over ongeveer twintig jaar de Westeuropese landen een beroep zullen moeten doen op werknemers afkomstig uit landen als Marokko, Algerije en Turkije om de economische basis voor de oudere generaties te handhaven. In Nederland is door Entzinger (1987) ook op deze relatie tussen een evenwichtige bevolkingsopbouw en immigratie gewezen.

Bij de vraagstukken die samenhangen met de oudere werknemers, hebben wij vooral te maken met de veranderende eisen die worden gesteld aan werknemers in verband met voortschrijdende rationalisatie (veranderende kwalificatie-eisen) en de daarmee samenhangende versterkte concurrentie tussen oudere en jongere werknemers. Kunnen of willen oudere werknemers (boven de 45 à 50 jaar) zich minder aanpassen aan veranderende omstandigheden? Blokkeren zij het innovatievermogen van een organisatie? Worden zij gediscrimineerd? In welke soorten organisaties komen welke problemen voor in relatie met het ouder worden? Het ziet er naar uit dat de problemen vaak zeer verschillend kunnen zijn in bijvoorbeeld het onderwijs, in

research-afdelingen in de industrie, in het bankwezen, op ministeries, in onderscheiden typen produktiebedrijven.

In de vraagstukken die samenhangen met de derde levensfase (65-plus) gaat het om een categorie mensen die een statusverandering hebben doorgemaakt, die duidelijk is gemarkeerd door een *rite de passage*, de pensionering, althans voor dat deel van de – vooral mannelijke – bevolking dat een werkkring had.

Zo'n statusovergang heeft vele kenmerken: sommige zijn onvermijdelijk, onomkeerbaar, niet-herhaalbaar, onvrijwillig; terwijl andere juist hieraan tegengestelde kenmerken hebben (Glaser and Strauss, 1971). In ons geval is vooral de vraag van belang welke mate van invloed de ouderen zelf op deze overgang hebben en welke betekenis die invloed voor hen heeft. Voor velen is het ouder worden in deze fase echter niet verbonden met een statusovergang en *rite de passage*. Vooral voor vrouwen zonder werkkring is deze overgang vloeiend, hoewel voor getrouwde vrouwen de statusovergang van hun man wel de nodige gevolgen heeft.

Aan het ouder worden en de problemen die dat voor de betrokkenen en de samenleving als geheel met zich meebrengt, wordt naar verhouding in onze samenleving weinig aandacht besteed, al is op dit punt de laatste jaren een kentering waarneembaar. Dit geldt voor het overheidsbeleid en voor de aandacht voor het ouder worden in de medische, sociale en culturele wetenschappen.

In een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1977) komt het probleem van het ouder worden nog nauwelijks aan de orde. Over het ouder worden wordt volstaan met de volgende opmerking: 'Bij de bejaardenzorg speelt de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking een grote rol. Wij nemen voorts aan dat de bejaarden meer dan thans zelfstandig blijven wonen.'

En nu de belangstelling van de overheid voor de ouderen in de samenleving blijkt toe te nemen, komt die vooral in een

negatieve samenhang tot uiting. Men is bang dat bij de huidige economische ontwikkeling de samenleving – dat wil zeggen de werkenden – het geld voor de noodzakelijke voorzieningen niet langer kan opbrengen, dat de produktiviteit van de economie door de kostenstijgingen van de bejaardenzorg wordt aangetast, of – en hier klinkt de ideologische bepaaldheid wellicht nog het hardst door – dat de ouderen een gevaar zijn voor het ‘innovatievermogen’ van de samenleving. Op grond van dergelijke stellingen wordt steeds vaker geprobeerd het leeftijdscriterium als *uitsluitingsmechanisme* te gebruiken. Vergrijzing van de samenleving wordt derhalve vooral als een – ondraaglijk wordende – last voor de samenleving opgevat.

Deze opstelling tegenover de vraagstukken die met het ouder worden samenhangen, is slechts goed te begrijpen wanneer wij inzien dat de westerse samenlevingen, ook de Nederlandse, in hoge mate als *prestatiesamenleving* zijn te kenschetsen. Dat wil zeggen: een samenleving waarin efficiency en effectiviteitsoverwegingen onder marktverhoudingen domineren en waarin, in samenhang hiermee, de waarde van individuen vooral afhankelijk wordt gesteld van hun vermogen een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke ontwikkeling, opgevat als een rationaliseringsproces. De individuele prestatie is de basis van de beloningen of, zo wordt wel gesteld, behoort dit (weer) te zijn. Die individuele prestaties zijn in dit maatschappijbeeld vooral afhankelijk van individuele motivatie en capaciteiten (zie ook Berting e.a., 1987).

Uiteraard staan naast de waarde ‘rationaliteit’ andere waarden, zoals sociale gelijkheid, vrijheid en behoud van culturele en sociale verworvenheden, maar deze laatste lijken in de samenleving een minder geprononceerde rol te spelen dan de eerste. De maatschappelijke consequenties hiervan zijn uitermate belangrijk, ook voor de vraagstukken die met ouder worden samengaan. Dit moge uit het volgende blijken.

In de eerste plaats wordt het ouder worden sterk geasso-

cieerd met het frequenter optreden van ziekte ('De ouderdom komt met gebreken'), terwijl in onze samenleving aan de *individuele gezondheid* juist een zeer grote waarde wordt toegekend (*Sociaal en Cultureel Rapport*, 1986). Dit hangt samen met de institutionalisering, in ons type samenleving, van de prestatie-oriëntering. Zoals Parsons (1960) zegt: 'Health is vital, because the capacity of the human individual to achieve is ultimately the most crucial social resource. Illness is, ..., essentially a disturbance of this capacity to perform in socially valued tasks and roles.' De hoge waardering voor gezondheid hangt ook samen met het sterke individualisme dat onze samenleving kenmerkt: het zijn de individuen die taken hebben en daarvoor *verantwoordelijk* zijn, niet zo zeer collectieven.

In de tweede plaats wordt het ouder worden in verband gebracht met een afnemend vermogen tot leren en daarmee tot aanpassing aan veranderende eisen, die in het werk worden gesteld. Ouderen zouden minder waard zijn dan jongeren, omdat zij over verouderde kwalificaties beschikken, veelal minder goed opgeleid zijn dan jongere generaties en door leeftijd en aard van hun verworven kennis en inzichten minder 'flexibel' zijn.

In de derde plaats staan de ouderen, als wij even afzien van de nog werkende ouderen, buiten de samenleving als prestatie maatschappij. Het geschetste perspectief brengt met zich mee dat in onze samenleving de aandacht in eerste instantie uitgaat naar de economische ontwikkelingen, het arbeidsbestel en de maatschappelijke instituties die daar belangrijke bijdragen aan leveren (zoals het onderwijsstelsel en de organisatie van het wetenschappelijk en technologisch onderzoek).

Deze stand van zaken wordt gereflecteerd in het sociaal-wetenschappelijk en medisch onderzoek. In de sociologische inleidende boeken vindt men van oudsher hoofdstukken over arbeid, beroep en bedrijf, over jeugd, over familie en gezin, maar niet over de vraagstukken van ouder worden en de ouderen in de samenleving (zie De Jager en Mok, 1978; Felix e.a., 1987). Eerst in 1981 verscheen het inlei-

dende overzichtswerk van Braam, Coolen en Naafs, *Ouderen in Nederland*.

De geriatrie neemt in de medische wetenschappen geen vooraanstaande plaats in en de preventieve zorg voor ouderen is onderontwikkeld. Niettemin is de laatste jaren ook op dit gebied een kentering te bespeuren. Er wordt thans aanzienlijk meer geïnvesteerd in dit type onderzoek, alhoewel de continuïteit van dit onderzoek over lange termijn nog niet is gewaarborgd. (Schouten, *NRC Handelsblad*, 10-11-1987. Blijkens het Bulletin van de Stuurgroep op het terrein van de Ouder Wordende Mens (soom, 11 [januari 1988] heeft minister Brinkman bij de opheffing van soom aangekondigd dat hij en minister Deetman voor de komende vijf jaren jaarlijks drie miljoen reserveren voor bijdragen aan fundamenteel onderzoek op dit gebied.)

In de vierde plaats valt in onze samenleving de aandacht vooral op de jongeren. Dit is gezien de aard van de voorgaande opmerkingen niet zo verwonderlijk. Gaat de ontwikkeling van een 'jeugdcultuur' in onze samenleving gepaard met verandering in waarden en zo ja, welke gevolgen heeft dat voor de economie? Niet onbelangrijk is ook dat de jongeren, en zij die dit zo lang mogelijk willen blijven, als *consumenten* een belangrijke economische factor zijn geworden, hetgeen zich weerspiegelt in de media en vooral ook in de reclame. De ouderen krijgen aanzienlijk minder aandacht en worden als consumenten sterk onderschat (zie o.a. Mermet, 1985).

In de vijfde plaats bestaat het grootste deel van de ouderen, en vooral van de zeer ouderen (80-plus), uit alleenstaande vrouwen. Een aantal bejaardenproblemen is, zoals wij nog zullen zien, verbonden met het vrouw-zijn. Tot nu toe zijn zowel in het beleid als in het onderzoek de problemen van oudere vrouwen 'als minderheid' onderbelicht gebleven (zie Means en Smith, 1985).

Wat zijn ouderen?

Hoewel het ouder worden op zich in belangrijke opzichten een biologisch bepaald proces is, wordt de betekenis van leeftijdsverschillen in hoge mate bepaald door de maatschappelijke en culturele verhoudingen en veranderingen daarin. Dit hebben wij ook al in het voorgaande gezien: de problemen van de oudere werknemer zijn problemen die bestaan in de verhouding met jongere werknemers. Waar de grens tussen jonger en ouder ligt is sterk afhankelijk van de aard van de werkzaamheden en verschillen naar 'beroepscultuur'. Zo zal, in het algemeen, die grens tussen jongeren en zij die (te) oud worden geacht, lager liggen in de professionele wielersport en in de wereld van het ballet dan in het onderwijs, en in het onderwijs veelal weer lager zijn dan onder beroepspolitici. Meer in het algemeen lijken onder 'oudere werknemers' de categorie tussen ongeveer 50 en 65 jaar te worden bedoeld.

Wanneer men het over de 'ouderen' in de samenleving heeft, dan gaat het meestal over degenen die het beroepsleven hebben afgesloten en hooguit nog in deeltijdfuncties werkzaam zijn. Ook hier is de grens tussen 'ouderen – niet-ouderen' niet een biologisch bepaald gegeven, maar afhankelijk van politieke beslissingen, die op hun beurt weer zijn gebaseerd op maatschappelijke verhoudingen en maatschappelijke instituties. In onze tijd bestaat de neiging die grens tussen werkenden en ouderen-als-niet-meer werkenden om voor de hand liggende redenen, te verlagen. Hierdoor wordt het aantal ouderen relatief groter ten opzichte van de niet-ouderen, of jongeren, te meer daar dergelijke grenzen ook worden toegepast op degenen die de statusverandering van 'werk' naar 'niet-werk' niet doormaken. Wanneer wij de op dit ogenblik gehanteerde grens van 65 jaar aanhouden, dan bestaat deze bevolking voor 12 procent uit 65-plussers. Dit zijn ruim 1,6 miljoen personen. De schatting is dat dit percentage oploopt van 12,5 procent in 1980 tot 13,4 procent in het jaar 2000. In

2020 zullen de 65-plussers, vanwege de hogere geboorteaantallen in het verleden, zelfs 19 procent van de bevolking uitmaken.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau vermeldt dat tot het jaar 2000 de categorie 65-plussers met 440 000 personen toeneemt. Hier staat een afname tegenover met 270 000 personen in de leeftijdscategorie 0-19 jaar. Thans vormen de bejaarden 20 procent van alle hoofden van huishoudens (inclusief eenpersoonshuishoudens). 'Dit cijfer zal in de toekomst stijgen. In het jaar 2035 zal vermoedelijk tussen 35 en 40 procent van de hoofden van huishoudens bejaard zijn. Zij vormen dan onder de een- en tweepersoonshuishoudens de meerderheid.' (*Sociaal en Cultureel Rapport*, 1986). In vergelijking met een aantal andere Westeuropese landen is die vergrijzing nog matig te noemen. Zo hadden landen als Oostenrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk al in het begin van de jaren tachtig een 65-plussersaandeel in de bevolking van respectievelijk 15,5, 15,5, 13,9 en 14,8 procent.)

Deze categorie 65-plussers is in vrijwel alle opzichten even heterogeen als de bevolking als geheel. Die werkelijke heterogeniteit is groter dan die in het beeld dat er van de ouderen in de samenleving bestaat. Dat beeld vertoont trekken van het afhankelijke Keesje, het diakenhuismanneke uit de *Camera Obscura*. In overeenstemming met dit beeld is het volgende: Knipscheer vond dat de uitspraak: 'De meeste oude mensen – 65 jaar en ouder – wonen in een bejaardentehuis', door 50 procent van de ondervraagden – die jonger dan 65 jaar waren – juist geacht werd. Het aantal bejaarden in tehuizen is echter ongeveer 9 procent (zie Braam e.a., 1981). Het beeld van de bejaarde is dus meer, om een ander beeld op te roepen, dat van een King Lear, die op oude leeftijd als een verstotene door zijn land trok, dan dat van de vele krachtige oude staatslieden, die de geschiedenis ons toont.

Niet verwonderlijk is dat, gegeven ook wat in de vorige paragraaf is gezegd, er noch in het onderzoek noch in het

beleid een overkoepelend theoretisch kader of een geheel van kennis over bejaarden aanwezig is. Toch zijn er wel enkele algemene zaken aan te duiden waarover enige overeenstemming bestaat. Een zo'n punt is de aanbeveling 'stijlen van ouder worden' te bestuderen en die 'stijlen van ouder worden' als uitgangspunt aan te nemen bij dienstverlening (zie Means en Smith, 1985). Daarbij zou het van belang zijn vooral te letten op overeenkomsten *tussen* generaties en verschillen *binnen* generaties (zie Pearlin, 1982).

Binnen de categorie ouderen (65-plus) is de verscheidenheid in vele opzichten groot. Het is onjuist om aan te nemen dat *binnen* deze categorie leeftijdsverschillen van veel minder belang zouden zijn dan binnen de categorie van 30-60-jarigen. Naast later te noemen differentiaties zijn van belang:

– Het onderscheid tussen degenen die in de leeftijdscategorie 65-75 vallen en zij die ouder zijn dan 75 jaar. In vele opzichten wijken de jongere bejaarden niet sterk af van de 55-65-jarigen in hun deelname aan het maatschappelijke en culturele leven. Wel tekent zich een tamelijk scherp verschil af tussen ouderen in de categorie 65 tot 75 jaar en degenen die de 75-plusleeftijd bereiken wat betreft de participatie aan het maatschappelijk leven, de gezondheidstoestand, en de samenlevingsvormen (bijvoorbeeld al dan niet alleenstaand-zijn). Wij dienen hierbij te bedenken dat in de toekomst vooral het aandeel in de bevolking van de hoogbejaarden (75 of 80-plus) relatief sterk toeneemt (1981: 2,3 procent 80-plus; 1991: 2,9 procent 80-plus, een toename met 27 procent). Tussen 1975 en 2050 is de toename van het aantal hoogbejaarden (80-plus) geschat op 160 procent, tegen een stijging van 80 procent van de bejaardencategorie als geheel (*Bevolking en Welzijn*, 1977).

– Het onderscheid naar geslacht. Onder de bejaarden zijn de vrouwen sterk oververtegenwoordigd, met name onder degenen die ouder zijn dan 75 jaar. Volgens de gegevens van de laatste volkstelling waren er in 1971 van de bejaarden 57 000 mannen alleenstaand, tegenover 207 000 vrouwen.

Dat betekent dat van alle bejaarde vrouwen ongeveer de helft alleenstaand is, tegenover ongeveer 35 procent van de mannen. Voegt men daarbij het gegeven dat de bejaarden, en vooral de alleenstaande bejaarden, sterk oververtegenwoordigd zijn in de laagste inkomenscategorie, dan volgt daaruit dat met name de financiële positie van de (zeer) oude alleenstaande vrouwen over het algemeen weinig rooskleurig zal zijn. Voor een deel hangt deze, in vergelijking met de bevolking als geheel, zwakke financiële positie samen met de bestaande pensioenvoorzieningen, die inhouden dat bij overlijden van de echtgenoot het pensioen sterk wordt gereduceerd. Dit gebeurt niet in het omgekeerde geval.

– Het onderscheid tussen de bejaarden die in grote steden wonen en zij die in kleinere gemeenten wonen. De bejaarden zijn ook in dit opzicht niet gelijkelijk verdeeld. Naar *verhouding* wonen meer bejaarden in de grote steden dan daarbuiten. Bovendien wonen zij veelal in de oudere buurten, hetgeen weer speciale problemen met zich kan brengen. Voeg daarbij bovendien het feit, dat vooral het aantal bejaarden binnen de etnische minderheden sterk aan het toenemen is en dat deze bejaarden in hoge mate in bepaalde delen van grote steden zijn geconcentreerd.

Na de voorgaande ruwe schets van de positie van oudere werknemers en van de categorie der ouderen in de samenleving (65-plus) doet zich de vraag voor wat hierover te zeggen valt vanuit met name de sociale wetenschappen. Wij hebben er immers op gewezen dat er geen overkoepelend theoretisch of beleidskader is aan te geven. Wel hebben wij erop gewezen dat, op grond van de inrichting en beroepsoriëntatie van onze samenleving bepaalde typen problemen, waar bejaarden frequenter mee worden geconfronteerd dan niet-bejaarden, relatief weinig aandacht krijgen. Overigens geldt ook hier weer dat ook andere categorieën medeburgers met soortgelijke problemen te maken hebben, zoals werklozen, wao-ers en degenen die wellicht nooit aan het arbeidsproces hebben deelgenomen door welke handicap dan ook. Gezien de (genoemde)

omvang van de groep bejaarden en de positie van de oudere werknemers, zijn er argumenten te geven voor een meer systematische aandacht voor de ouderen in de samenleving. Deze zou zich dan vooral kunnen richten op de volgende vraagstukken:

- De bestudering van *diverse levensstijlen* binnen de bevolking en hun specifieke betekenis in het proces van ouder worden. Daarbij moet worden bedacht dat – althans in bepaalde opzichten – generaties naar levensstijl kunnen verschillen. Deze verschillen kunnen samenhangen met verschillende leerprocessen die onderscheiden generaties hebben doorgemaakt, samenhangend met economische crises, economische groei, oorlog, technologische veranderingen en dergelijke.

Het komt er dus op aan verschillende levensstijlen op een systematische wijze te verbinden met maatschappelijke en culturele veranderingen en na te gaan wat deze veranderingen voor specifieke groepen, gezien hun levensstijl, betekenen en over welke middelen zij al dan niet beschikken om antwoorden te vinden op de door de maatschappelijke (en dus ook persoonlijke beleefde) veranderingen opgeroepen vraagstukken. Het gaat daarbij om de responsen en strategieën van ouderen op en in relatie met de overgang ‘werken-niet werken’, de veranderende informatievoorziening, de veranderende rol van de overheidsdiensten tegenover de burger, de veranderende relatiepatronen etcetera. Op de kwestie van ‘levensstijlen van ouderen’ wordt hierna nog teruggekomen.

- De bestudering van de gevolgen van de al vermelde *demografische* ontwikkelingen, in het bijzonder voor wat betreft de noodzakelijke voorzieningen, vooral met betrekking tot zorgsystemen.

- De bestudering van de *ontwikkeling van medische technologie* en medische inzichten met betrekking tot verouderingsprocessen (in relatie met wat hierboven is genoemd). Op welke wijzen kunnen door preventieve maatregelen voor het bereiken van de 65-plus leeftijd en tijdens ‘het bejaard-zijn’ bepaalde gezondheidsproblemen worden voorkomen of gereduceerd?

– De bestudering van de *financieel-economische situatie van bejaarden*, met name van de hoogbejaarde vrouwen, met het doel meer inzicht te krijgen in de determinanten van die situatie.

– Tenslotte, in relatie met het voorgaande, is het belangrijk de uitgangspunten van het (overheids)beleid en het daarmee verbonden sociaal-wetenschappelijk onderzoek te analyseren. Veel onderzoek richt zich op de (zogenaamde) behoeften van ouderen of op te verwachten behoeften. Vaak lijkt het erop dat het gaat om behoeften zoals die door beleidsvoorbereiders en onderzoekers worden gedefinieerd (en die als zodanig vooral lijken aan te sluiten bij de behoeften of belangen van het beleid, meer dan bij die van bejaarden zelf). Veelal impliciet vertrekt het onderzoek (en het beleidsdenken) vanuit een structureel-functionalistisch kader, met de daarbij behorende nadruk op de betekenis van ‘maatschappelijke integratie’ van bejaarden (vooral in familie en buurt). In een meer rationalistisch-structuralistisch perspectief daarentegen wordt de positie van bejaarden vooral verklaard in termen van produktieverhoudingen en daarmee verbonden klasseverhoudingen. In beide typen benaderingen blijft de rol van de bejaarden zelf onduidelijk voor wat betreft de (rationele) keuzen van bejaarden uit diverse handelingsmogelijkheden en vooral ook voor wat betreft hun onderhandelingsmogelijkheden op individueel en collectief niveau. Juist met het aantreden van nieuwe groepen goed opgeleide ‘jonge bejaarden’ zal al in de nabije toekomst geen verstandig beleid kunnen worden gevoerd zonder daarbij de bejaarden zelf ‘als actoren’ actief systematisch te betrekken. De theoretische en beleidsmatige vragen over de mogelijkheden van de ‘actor’-perspectieven onder de veranderende omstandigheden dringen zich thans met kracht aan ons op (Berting, 1988).

Wordt de oudere werknemer gediscrimineerd in bedrijf en samenleving?

De ouderen in onze samenleving vormen geen categorie mensen met gelijke kenmerken en gemeenschappelijke problemen. Evenmin zijn de 'oudere werknemers' over één kam te scheren. De oudere werknemers (55-65 jaar) zijn als zodanig ook geen 'probleem-groep', al moet worden geconstateerd dat in vele beleidsgerichte rapporten over oudere werknemers wordt gesproken in termen van problemen die specifiek voor deze categorie zouden zijn. Het is echter zeer waarschijnlijk dat vele problemen die men onder de oudere werknemers signaleert, weinig hebben uit te staan met het 'biologische' verouderingsproces als zodanig.

In feite hebben wij, als wij over problemen van oudere werknemers spreken, te maken met een zeer gecompliceerd samenspel tussen enerzijds configuraties van kenmerken van bepaalde categorieën werknemers (opleidingskenmerken, carrièreverloop, ervaringen in de wereld van de arbeid, verwachtingen over de eigen toekomst, verantwoordelijkheden voor gezin e.d.) en anderzijds de effecten van technologisch-organisatorische ontwikkelingen in arbeidsorganisaties, alsmede van andere maatschappelijke verandingsprocessen.

In onze 'prestatie maatschappij' is voor de meerderheid van de bevolking het verrichten van werk in een betaalde werkkring de norm ('het arbeidsethos'). Maar aangezien niet-werken ook bepaalde voordelen met zich mee kan brengen en vele werksituaties slecht aansluiten bij de belangen en ambities van de werknemers, moet daarbij worden aangetekend dat het hebben van een betaalde werkkring niet door iedereen tot elke prijs wordt nagestreefd. Het gaat daarbij niet specifiek om een probleem van de *oudere* werknemers, ofschoon bepaalde problemen die met de arbeid samenhangen eerder manifest kunnen worden onder de oudere dan onder de jongere werknemers.

In dit verband kunnen enkele problemen genoemd worden ter verduidelijking van dit vraagstuk.

– Vervreemding in de arbeid. Onze economische orde is er nog steeds niet in geslaagd de arbeid zodanig te organiseren dat de werknemers zowel hun talenten, kennis en vaardigheden zo volledig mogelijk kunnen benutten en ontwikkelen, als ook in overeenstemming met hun prestaties worden beloond in termen van inkomen, carrière-perspectieven en andere vormen van erkenning. Problemen van ‘oudere’ werknemers hebben veeleer te maken met de slechte organisatie van de arbeid dan met een ‘ouderen-probleem’ als zodanig. (Men denke aan de problemen van het onderwijzend personeel. Onder dit personeel komen vele personen voor die op circa 50-jarige leeftijd al ‘opgebrand’ zijn. Dit heeft alles te maken met een gebrek-kige afstemming van organisaties-in-verandering op de vaardigheden en ambities van het onderwijzend personeel.)

– Laaggeschoolde werknemers. Het probleem van oudere werknemers wordt mede bepaald door de relatief lage scholingsgraad van een deel van hen. Het probleem is hier niet zozeer het ouder worden. Het gaat hier om een in een bepaalde periode van maatschappelijke ontwikkeling voorkomende spanning tussen veranderende eisen in de wereld van de arbeid – eisen die samenhangen met het wetenschappelijker en dus ook abstracter worden van taken (arbeid wordt steeds meer symboolmanipulatie dan bewerken van materie) – en de leervermogens van bepaalde categorieën werknemers. Voor laaggeschoolden lijkt in ons arbeidsbestel steeds minder plaats te zijn.

– Schaarste aan arbeidsplaatsen en sociale rechtvaardigheid. In een periode waarin het aantal beschikbare arbeidsplaatsen zeer ontoereikend is om iedereen in staat te stellen een betaalde werkkring te vinden, komt het vraagstuk aan de orde van de rechtvaardige verdeling van arbeid. In deze discussie speelt het leeftijdscriterium mee. Ouderen zouden zich eerder moeten terugtrekken uit het beroepsleven om jongeren een kans te geven. Het gebruik van dit

criterium is ook in deze discussie voor een belangrijk deel *oneigenlijk*, wanneer daarbij de suggestie wordt gewekt dat oudere werknemers moeten afvloeien, omdat zij minder zouden presteren dan jongeren en voorts noodzakelijke innovaties in hun bedrijven zouden blokkeren. Wel kan het zijn dat oudere werknemers, gegeven de eerder genoemde factoren en het feit dat zij veelal minder gezinsverplichtingen hebben, een grotere bereidheid tonen om onder bepaalde relatief gunstige voorwaarden, het veld te ruimen voor jongeren. 'De verantwoordelijkheid voor een gezin, in het bijzonder voor kinderen, is een zwaarwegende factor bij de beleving van niet-werken', concluderen De Goede en Maassen (1988) in hun uitgebreide analyse van de beleving van niet-werken.

Tegenover de argumenten dat oudere werknemers minder bruikbaar zouden zijn vanwege een met de leeftijd samenhangend afnemend rendement, hebben wij aangevoerd dat in vele gevallen andere factoren dan 'leeftijd' waarschijnlijk een meer doorslaggevende rol spelen. Daaraan kan worden toegevoegd dat er wetenschappelijk weinig bekend is over het verband tussen verouderingsprocessen en prestatie. Wel is het duidelijk dat met het ouder worden minder grote fysieke prestaties kunnen worden geleverd. In de moderne economie is het leveren van fysieke inspanningen evenwel in vele werkkringen van minder belang geworden.

Zijn oudere werknemers minder flexibel, minder bereid zich aan te passen aan veranderende omstandigheden? Ook hier is de relatie tussen het ouder worden en gedragskenmerken zeer complex. In de eerste plaats worden de eisen, die vernieuwingen in organisaties stellen aan de leervermogens, in het begin in het algemeen sterk overschat. Dit geldt zeker ook bij de huidige informatiseringsgolf, waarbij wordt gesuggereerd dat jong zijn een noodzakelijke voorwaarde is voor adequate leerprocessen.

Met hetzelfde recht kan men zeggen dat jongeren, met hun geringe maatschappelijke ervaring, in innovatieprocessen

gemakkelijker zijn te manipuleren dan mensen met grotere ervaringen op het gebied van organisatieverhoudingen. In plaats van ouderen af te schrijven op grond van overwegingen die te maken hebben met een zeer beperkte instrumentele rationaliteit, samenhangend met een veelal weinig doordacht vernieuwingsstreven, zou men moeten streven naar het efficiënte gebruik van eigenschappen die bij althans een deel van de oudere werknemers beter zijn ontwikkeld dan bij de jongere. Dit dringt te meer omdat de organisatie van de arbeid sterk collectivistische trekken gaat vertonen onder de huidige produktieverhoudingen, waardoor het moeilijk wordt te bepalen wat de waarde van individuele bijdragen aan het totale proces is. Wel is duidelijk dat een *zekere heterogeniteit* van individuele bekwaamheden en kwalificaties, en een efficiënt gebruik daarvan, belangrijke voorwaarden zijn voor flexibele organisatievormen.

Verder zou omstreeks het jaar 2000 wel eens een tekort aan arbeidskrachten kunnen optreden als gevolg van demografische veranderingen. Het lijkt gewenst thans reeds inzichten op te doen over de mogelijkheden van juist oudere werknemers om het concurrentievermogen van onze economie ook na 2000 op peil te houden of zelfs te verbeteren.

Het oplossen van problemen, die samenhangen met vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, door middel van verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd, VUT-regeling, ATV-dagen en dergelijke, moet in het licht van het voorgaande om een aantal redenen als verwerpelijk worden beoordeeld. Allereerst stellen deze regelingen een premie op het *niet-innoveren* op het gebied van arbeidsverhoudingen. Vervreemdingsproblemen worden nu immers opgelost door de ontevreden zoveel mogelijk uit te sluiten, in plaats van de organisatieverhoudingen zodanig te veranderen dat de bronnen van ontevredenheid worden gereduceerd. Bovendien komen deze regelingen in vele gevallen neer op *vernietiging van menselijk kapitaal*, kapitaal dat bij een beter

beleid een belangrijke rol zou kunnen spelen in de ontwikkeling van de economie. Tenslotte betekenen zij dat men afziet van het benutten van de mogelijkheden inzicht te verwerven in de rol van oudere werknemers onder toekomstige economische verhoudingen.

Daarentegen zou men, gezien de belangen die gemoeid zijn met een goede benutting van menselijke vermogens in de wereld van de arbeid, kunnen nagaan of voor bepaalde categorieën werknemers bepaalde problemen, die zich op latere leeftijd kunnen voordoen, kunnen worden voorkomen. Men kan deze werknemers op een leeftijd van 35 à 40 jaar de kans bieden een tweede carrière te beginnen door, na een tweede opleiding, over te stappen naar een andere sector van de economie. Tevens kan men bezien of een meer gevarieerd systeem van uittreding uit het arbeidsleven de grenzen tussen werken en niet-werken doet vervagen en samengaat met een betere benutting van menselijk kapitaal.

Onder de huidige verhoudingen wordt uittreding uit het arbeidsproces te sterk aan leeftijd gebonden. Dit beleid werkt discriminatie van oudere werknemers in de hand, zowel discriminatie op grond van *financiële* overwegingen (oudere werknemers zijn 'duurder' dan jongere), als op grond van *morele* ('als er schaarste aan arbeidsplaatsen is dan moeten de oudere werknemers plaats maken voor jongere') en *efficiency- en effectiviteitsoverwegingen* ('oudere werknemers presteren minder dan jongere'). Gezien de huidige verhoudingen is wellicht een wet tegen discriminatie op grond van leeftijd zeer wenselijk.

Ouderen

Tussen de leeftijdscategorie van de 65-75-jarigen en de categorie 55-65-jarigen blijken geen grote verschillen te bestaan voor wat betreft de gezondheidstoestand en de participatie in het maatschappelijk leven, wel uiteraard voor wat betreft het al dan niet hebben van betaalde arbeid en de

aard van de betrekkingen die daaruit volgt. De levensstijl van (vooral de jong-)bejaarden is in hoge mate een voortzetting van de levensstijl in eerdere levensfasen. Deze bepaalt grotendeels hoe men het hoofd biedt aan problemen waarvoor men als oudere wordt gesteld. Wij moeten daarbij bedenken dat verschillen naar levensstijl ten dele samenhangen met verschillen naar financiële mogelijkheden. Tevens blijkt dat bij bepaalde categorieën ouderen sommige problemen niet of minder voorkomen en dat dit kan worden verklaard uit hun levensstijl. Zo blijken behoud van autonomie, een actieve betrokkenheid bij wat zich in de samenleving of onderdelen daarvan afspeelt en een zekere erkenning in eigen kring voor wat men doet, positief samen te hangen met de gezondheidstoestand. Voorts is de gezondheidstoestand zelf weer – ten dele – afhankelijk van de met de levensstijl samenhangende voedselgewoonten en zorg voor de gezondheid. Meer onderzoek over de wijzen waarop de levensstijl in eerdere levensfasen die op latere leeftijd beïnvloedt is zeer gewenst. Daarbij is van bijzonder belang meer te weten over de levensomstandigheden en levensstijlen van de jongere bejaarden (65-75 jaar) en de betekenis daarvan voor de gezondheidstoestand en het vermogen tot reageren op sociale en medische problemen op hoge leeftijd (75 en ouder).

Met de sociale en economische ontwikkelingen van de laatste decennia ontstaat een nieuwe categorie ouderen, die in bepaalde opzichten afwijkt van degenen die thans de meerderheid van de bejaarden vormen. De laatste categorie is in hoge mate beïnvloed door de economische crisis van de jaren dertig, de oorlogsperiode en de toenmalige gezagsverhoudingen. Deze categorie bejaarden is, zo blijkt steeds weer uit onderzoeksrapporten, in het algemeen tevreden met de levensomstandigheden, ook al lijken die voor een buitenstaander niet altijd benijdenswaardig. De nieuwe bejaarden daarentegen zouden wel eens de voorhoede kunnen zijn van een meer eisende en zich beter organiserende generatie ouderen.

Deze nieuwe generatie zal waarschijnlijk tot op hogere

leeftijd vitaler zijn én duidelijker vorm geven aan haar wensen dan de generaties die haar voorgingen. Wellicht zal er zo iets ontstaan als een 'ouderencultuur', waarvan de participanten steeds duidelijker zullen weten te maken dat zij geen rest-categorie zijn in de marge van de prestatie-maatschappij, maar mensen met doelstellingen, aspiraties, verlangens en relatiepatronen die een *gelijkwaardig* recht van bestaan hebben naast andere. In die zin zouden de bejaarden als categorie kunnen worden vergeleken met de jeugdcultuur of jeugdculturen die ontstonden in de eerste decennia na de tweede wereldoorlog. Het ontstaan van die culturen of levensstijlen had ook toen veel te maken met veranderende maatschappelijke verhoudingen, die een verlenging van de periode 'jong zijn' met zich brachten. Het gaat dan niet meer om de vraag of de bejaarden 'geïntegreerd' zijn in 'de' samenleving, maar of zij erin slagen zelf nieuwe integratievormen – met inbegrip van zorgsystemen – te ontwikkelen. Wellicht biedt een dergelijke ontwikkeling de basis voor een zorgzame samenleving, die echter de systematische steun van de prestatie-maatschappij niet kan ontberen. Het is immers te voorzien dat met de groei van de categorie bejaarden – vooral van de categorie hoogbejaarden – de kosten van institutionele opvang zullen toenemen. Aan de wens van vele ouderen zo lang mogelijk hun autonomie te behouden en in verband daarmee zelfstandig te blijven wonen, zou een sterk gedecentraliseerd en ten dele weinig gespecialiseerd zorgsysteem tegemoet kunnen komen. Deze zorgsystemen zouden tevens werk bieden aan zowel jongeren als aan degenen, die op wat latere leeftijd opnieuw de arbeidsmarkt willen betreden of, na een eerste carrière, een andere levensvervulling in hun werk zoeken. Aangezien onder de zeer bejaarden de vrouwen sterk de overhand hebben, zouden wellicht juist de vrouwen die op latere leeftijd weer op de arbeidsmarkt treden of die hun werk in hun huidige sector van de economie vaarwel willen zeggen, beter in staat zijn, na enige opleiding, aan te sluiten bij de leefwereld van hun bejaarde zelfstandig wonende cliënten. Ook zouden deze personen

hun bijdrage kunnen leveren in het tegengaan van de segregatie-effecten, die voortkomen uit de afzondering van hulpbehoevende bejaarden in bejaardeninstellingen. Dergelijke ten dele nieuwe voorzieningen op een professionele basis, kosten uiteraard geld, al kost op langere termijn bezien het niet-opbouwen van dergelijke voorzieningen, op grond van een misplaatst vertrouwen in ongeplande processen in de 'zorgzame samenleving', waarschijnlijk aanzienlijk meer.

Verregaande privatisering van de bejaardenzorg levert maatschappelijk waarschijnlijk geen belangrijke besparingen op. Integendeel, een effectieve controle op de kwaliteit van de private verzorgingsregimes, ter voorkoming van willekeur tegenover zwakkeren in de samenleving, zou wel eens aanzienlijke financiële offers kunnen vragen, terwijl het de vraag is of dergelijke, op vooral economische overwegingen gebaseerde stelsels wel voldoende kunnen aansluiten bij de (nieuwe) levensstijlen van de ouderen in de lagere inkomenscategorieën (Means en Smith, 1985).

Sterven in een veranderende maatschappij

C. van der Meer

Het is de mens gegeven eenmaal te sterven. Niemand ontkomt aan de dood. Het sterven is intrinsiek gebonden aan het leven. Des te verwonderlijker is het dat dit onontkoombare feit zo ver vooruit en weggeschoven wordt, dat voor velen de dood als verrassing komt. Sterven betekent de dood van het menselijk lichaam. De levensprocessen zijn geweken. Er is geen ademhaling meer, geen hartactie, geen denken en geen communicatie. Al snel treedt na het intreden van de dood ontbinding van het lichaam op.

Als zo'n proces nu eeuw in eeuw uit heeft plaatsgevonden dan zou men niet geneigd zijn aan te nemen dat op dit gebied dilemma's zijn opgetreden. Niets is echter minder waar. Maatschappelijke, morele en medisch-technische veranderingen hebben geleid tot gevolgen, die de moderne mens voor niet geringe dilemma's stelt.

Om inzicht in deze dilemma's te verkrijgen dienen wij eerst deze veranderingen en de gevolgen daarvan na te gaan. De veranderingen betreffen zowel de mens, zoals deze zich in de maatschappij gedraagt, als zijn morele opvattingen en de beïnvloeding door de ontwikkeling van de medische techniek op de mens in zijn lijden en sterven.

Maatschappelijke veranderingen

De maatschappelijke veranderingen, die van grote invloed zijn geweest op de houding van de mensheid ten opzichte van het sterven, hebben zich over een lange tijd uitgestrekt. In de middeleeuwen stond men als individu niet zo op de voorgrond. Het ging veeleer om de groep waartoe men

behoorde. Als individu was de mens geheel onderworpen aan de groep. Deze laatste bepaalde wat goed en niet goed was, wat gedaan moest worden; en de mens in de groep schikte zich naar die opvatting. Als de groep het opofferen van het leven van één van de individuen bepaalde, vond dat geen weerstand. De opdracht werd uitgevoerd, want zo alleen was het goed.

Langzamerhand heeft de mens zich in de westerse wereld aan deze groepsmentaliteit onttrokken. Hij is meer individu geworden, een mens met een eigen zelfstandigheid, die zich niet meer alles laat gezeggen wat door de groep wordt bepaald. Hij eist vrijheid voor zichzelf op. Vrijheid om te beslissen zoals hij zich dat goed denkt. Die vrijheid is echter alleen dan werkelijke vrijheid als de mens deze draagt in verantwoordelijkheid. Want zelf beslissen betekent dat men rekening moet houden met anderen en met allerlei omstandigheden. Maar zo'n verkregen vrijheid gaat wel ten koste van zekerheid. Zelf te moeten beslissen geeft vaak onzekere gevoelens. Beslissing door een groep of door een ander geeft immers zekerheid. Het individu dat die zekerheid niet aanvecht, zijn vrijheid niet neemt, weet precies waar hij aan toe is.

Zo zijn wij uitgekomen op de zelfbeschikking van de mens. Zelfbeschikking in deze zin wordt nogal eens fout verstaan. Het wil niet zeggen dat de mens beschikt en God niet, maar wel dat de mens zelf een beslissing over zichzelf neemt en dat dat niet geschiedt door een ander mens. Het is zonder meer duidelijk dat die zelfbeschikking bestaat. De mens kan beslissen tot zijn eigen dood. Maar dan blijkt ook hoe relatief die zelfbeschikking is, daar de mens niet altijd kan beslissen tot zijn eigen leven. Er is ook geen enkele reden om dit zelfbeschikkingsrecht van de mens aan te vechten, als dat recht maar wordt uitgeoefend in verantwoordelijkheid. Een dergelijke verantwoordelijkheid strekt zich tot de mens zelf uit, maar ook tot zijn omgeving, want de mens leeft en sterft niet alleen. Alle beslissingen die hij over zichzelf neemt kunnen consequenties hebben voor een ander.

En tenslotte zal dit zelfbeschikkingsrecht te allen tijde moeten worden uitgeoefend in overeenstemming met de eigen levensbeschouwing, bijvoorbeeld voor de christen in verantwoordelijkheid tegenover God, voor de humanist in verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn humanistische opvattingen.

Door deze individualisering – men spreek niet ten onrechte van het ‘ik-tijdperk’ – is ook het verantwoordelijkheidsgevoel tegenover anderen aanzienlijk verminderd. Burenhulp is sterk gedevalueerd. Er kan lang niet meer zo op vertrouwd worden als vroeger. Maar het zou onrecht zijn te stellen dat deze verantwoordelijkheid geheel verdwenen is. Vele vrijwilligersorganisaties in ons land, en ook in andere landen, laten zien dat door vele mensen een verantwoordelijkheid gevoeld wordt voor de medemens.

Morele veranderingen

Dat de veranderingen die zich maatschappelijk hebben voltrokken ook van invloed waren op de ethische beschouwing van de mens is duidelijk. Voorheen was er een groeps-moraliteit, waaraan elk individu zich onderwierp. Vaak was het in de westerse landen de ethiek die bepaald werd door de kerk en waaraan de gelovigen, hoe ver ook verwijderd van Rome, zich gedwongen zagen te houden. De toenemende individuele zelfstandigheid gaf aanleiding tot splitsing in de kerk. Er kwam een eind aan het ene christelijke woord dat vanuit Rome werd afgesproken. De morele opvattingen veranderden en velen zetten zich af tegen de behoudende ideeën die door de curie in het Vaticaan werden en worden in standgehouden. Verschillende bijbel-interpretaties leidden tot verdere splitsingen in kerken, met ieder zijn eigen beschouwing over de opvattingen van wat mocht en wat niet geoorloofd was.

Met deze opsplitsing van de kerken trad een toenemende secularisatie op. Mensen konden niet meer geloven in de God die door de verschillende kerken weer anders werd

gepredikt. Daardoor moesten zij zelf beslissen wat hun morele opvatting zou zijn. Hun eigen ethische ontwikkeling zou bepalend moeten worden voor hun eigen moraliteit. Ook hier dus individualisering. Men werd gevoeliger voor het eigen lijden. Het werd als onrecht gevoeld, een ondraaglijkheid, en niet meer gezien als datgene wat door God in het leven van de mens was bepaald. Maar met deze gevoeligheid voor het eigen lijden trad een toenemende apathie op voor andermans lijden.

Zo zien wij dus dat de ontwikkeling van groep naar individu zich ook in de ethische beslissingen weerspiegelde. De van bovenaf opgelegde consensus van de ethische problematiek werd doorbroken en er ontwikkelden zich verschillende en onderling afwijkende ethische beschouwingen.

Medische en technische veranderingen

De geneeskunde heeft in de laatste decennia een ongeken- de groei doorgemaakt, zowel op medicamenteus als op medisch-technisch gebied. Vooral de vondst van de chemotherapeutica, gevolgd door die van de antibiotica, heeft het leven van de mens totaal veranderd. De vele infectieziekten, waaraan de mens vroeger stierf, worden nu door medicamenten overwonnen. Dat betekent dat leven aan leven wordt toegevoegd. Dat is een groot goed, maar niet in alle omstandigheden. Want als er lijden bestaat wordt lijden aan lijden toegevoegd.

De techniek, en met name de ruimtevaarttechniek, zorgde voor apparatuur die het mogelijk maakt allerlei delen van het menselijk lichaam, ook inwendige, af te beelden. Er is thans vrijwel geen gebied meer in het menselijk lichaam dat niet kan worden gevisualiseerd bij de levende mens. Daarnaast leerde men narcose geven, leerde men de ademhaling op gang te houden en leerde men de bloedsomloop te beïnvloeden. Vitale organen kunnen in hun functie worden overgenomen, zodat een falend vitaal orgaan niet meer tot de dood hoeft te leiden.

Dit heeft een geweldige invloed op het stervensproces. Het 'er is niets meer aan te doen' is vervangen door 'wij doen alles wat mogelijk is'. Ook is daardoor de plaats van het sterven bepaald: veel minder vaak dan vroeger thuis, maar nu in een ziekenhuis, verbonden met allerlei apparatuur. Of in een verpleegtehuis omdat de zieke na de behandeling niet meer in staat is zelfstandig te leven. Dít medisch 'alles willen doen wat mogelijk is' leidde tot vermindering van het sterven thuis, binnen de vertrouwde omgeving van het gezin. Hele generaties maken het niet meer mee, met als gevolg dat de mens 'stervensvreemd' is geworden.

Gevolgen

Het was onvermijdelijk dat in de bovenstaande beschouwingen over veranderingen die hebben plaatsgehad reeds enige gevolgen werden gemeld, die direct verband hielden met de opgetreden veranderingen. Maar er zijn meer gevolgen van deze veranderingen, en dan ook op een breder vlak, te constateren.

Zo is de begeleiding van stervenden tot ontwikkeling gekomen, veelal aangeduid als stervensbegeleiding.

Bij een goed overdenken van de wijze waarop een dergelijke begeleiding dient plaats te vinden komt men tot de conclusie dat stervensbegeleiding in feite levensbegeleiding dient te zijn. Niet voortdurend, maar af en toe zal de mens zich toch bewust moeten zijn dat de dood bij het leven hoort en dat ook zijn eigen dood onvermijdbaar is. Zich dit bewust realiseren kan leiden tot minder ontkenning van de dood en minder angst voor het sterven. Toch is deze begeleiding van stervenden nog lang niet voor iedereen mogelijk. Het is voor een deel vrijwilligerswerk en daarvan zijn ook in Nederland mooie voorbeelden te noemen. Voor een deel ook is het werk van de verpleegkundige en geneeskundige verzorging, waarbij de laatste nogal eens tekort schiet.

In het buitenland, voornamelijk in de angelsaksische

landen, heeft de ontwikkeling van de stervensbegeleiding geleid tot de *hospice-movement*. Hospices werden opgericht, waar stervenden zoveel mogelijk in een huiselijke omgeving met veel privacy worden opgevangen, verzorgd en zo mogelijk ook thuis tot aan hun dood met hun familie worden begeleid. In Nederland is dit niet van de grond gekomen. Naar mijn vaste overtuiging zou dit ook niet nodig zijn als stervensbegeleiding op de juiste wijze, met name door de geneeskundige professie, algemeen zou worden uitgevoerd. Daar ontbreekt het echter nog wel eens aan. Vrijwilligerswerk van deze omvang loopt eerst dan goed, wanneer professionele leiding aanwezig is. Daarvan zijn voorbeelden te over. Professionele leiding van vrijwilligerswerk komt voor zover mij bekend in Nederland nauwelijks voor.

De toegenomen gevoeligheid voor het eigen lijden en de medisch-technische ontwikkeling hebben ertoe geleid dat er meer en langer dan voorheen ondraaglijk lijden voorkomt.

De ondraaglijkheid op zichzelf hangt heel specifiek af van de patiënt. Ieder mens heeft zijn eigen draagkracht. Die kan individueel zeer wisselend zijn. Het is dan ook alleen de patiënt die kan aangeven of het lijden dat hem treft ondraaglijk is. Wel bedenke men dat de ondraaglijkheid door de een aangegeven iets geheel anders kan betekenen dan door de ander. Er zijn mensen die ondraaglijkheid van hun lijden te kennen geven, maar in wezen bedoelen dat zij in deze situatie niet verder willen leven of – en dat is minder ernstig – dat zij vinden dat de arts zich terstond met hen moet bemoeien. Aan de andere kant draagt de arts voor dit lijden ook wel een zekere verantwoordelijkheid, omdat door zijn toedoen (het niet of slechts ten dele gelukte therapeutisch ingrijpen) het lijden is verergerd of verlengd. Uiteraard is de arts niet verantwoordelijk voor het basislijden.

Door de verandering van de morele opvattingen, waardoor

met name de invloed van de kerk is verminderd en het feit dat de geneeskunde niet in staat is om al het werkelijk ondraaglijke lijden te verlichten, is de roep ontstaan om te mogen sterven, om het leven en dus het lijden niet onnodig te rekken. Het verzoek van de kant van de patiënt om een dodelijke ingreep, een euthanasieverzoek dus, komt meer voor dan voorheen.

Aangezien het euthanasieverzoek een omstreden zaak is en niet elke arts bereid is eraan te voldoen, zoeken sommige patiënten hun eigen uitweg. Door hun onkunde hoe zij dit het beste kunnen doen en door het niet kunnen beschikken over de goede middelen komen patiënten er soms toe om zich op afschuwelijke wijze van het leven te beroven. Vele pogingen slagen echter niet, ook al omdat die pogingen niet altijd consequent zijn opgezet. De patiënt vraagt op deze wijze eerder om hulp dan om de dood. Zijn roep wordt door de maatschappij daarom niet altijd verstaan. Zij heeft er meestal ook geen antwoord op.

Tenslotte leidt deze medisch-technische ontwikkeling ook tot een sterk belemmerde rouwverwerking bij de nabestaanden.

In de eerste plaats zien wij dat door het taboe van de dood de uiting van rouw geen plaats meer heeft. Het individu met zijn eigen zelfstandigheid heeft geen oog voor de ander als het gaat om een zaak die hij bewust of onbewust van zich afschuift. De gejaagdheid van de moderne mens geeft hem bovendien geen tijd om te rouwen, om stil te staan bij de dood van de geliefde, en zich te onttrekken aan het voortrollende maatschappelijke proces.

Maar ook de medische techniek belemmert de rouwverwerking. Hoe kan men eigenlijk goed afscheid nemen van de geliefde in het ziekenhuis, waar een ontstellend gebrek is aan privacy? Hoe vaak moet dit afscheid niet gebeuren op een zaal waar ook anderen liggen, waar bezoek van andere patiënten de rust verstoort en waar elk woord door velen met nieuwsgierigheid wordt opgevangen? Hoe kan men in zo'n situatie de laatste intimiteit nog verrichten? En hoe

vaak belemmeren allerlei slangen van infusen, van voedingstoedieningen, van beademing, van monitoring van het hart niet zelfs de eenvoudige aanraking van de patiënt?

En dan is er ook nog de belemmering van de rouwverwerking door de overheid. Euthanasie wordt getolereerd, maar terecht ook getoetst. De voorwaarden tot die toetsing geven een enorme belemmering van de rouwverwerking van de nabestaanden. De vreemde arts, die zich als consulent moet mengen in de intieme relatie tussen patiënt, familie en dokter. De vermoeidheid die dat geeft voor de patiënt enerzijds en het gevoel bij de nabestaanden anderzijds, dat zij hem eigenlijk op dat moment in de steek hebben gelaten. Zij betreuren het dat zij zich er niet tegen verzet hebben, dat de patiënt nog weer eens zijn verhaal moest vertellen, dat het in vertrouwen opgebouwde micro-milieu werd verstoord voor zo'n vreemde van buiten binnendringende arts.

En dan direct na de dood, op het hoogtepunt van het verdriet, het verhoor door de recherche, hoe fijngevoelig soms ook verricht. Het in beslag nemen van het stoffelijk overschot door de officier van justitie, die verhindert dat de normale procedure tot begraven of cremeren wordt gevolgd. In de praktijk blijkt dat deze zaken, ook al zijn ze van tevoren goed voorbereid en uitgelegd, de nabestaanden ernstig storen in hun verdriet en de verwerking daarvan. Wij zijn het rouwen zo ontwend dat wij vreemd aankijken tegen de manier waarop rouw door vreemde culturen ten toon wordt gespreid. Wij zien dat bij de Surinamers in ons land en bij de gastarbeiders. Voor hen die verre reizen in deze wereld maken zijn zulke uitingen van rouw vaak bijzondere bezienswaardigheden (Bali, Nepal, etc.).

Dilemma's

Deze veranderingen en de gevolgen daarvan stellen de gemeenschap voor indringende dilemma's. Het is moeilijk daarin een weg te vinden, temeer daar de pluriformiteit van

de Nederlandse bevolking veelal een consensus belemmert.

De bezuinigingen waartoe de huidige economie ons dwingt, geven een extra problematiek. Het lijkt mij verstandig in dit verband mij te beperken tot een viertal dilemma's.

De eerste vraag die wij ons stellen luidt hoe er een betere begeleiding van stervenden kan plaatsvinden. De noodzaak tot begeleiding is groot, te vaak wordt het nabije sterven als een onverwacht gebeuren ervaren. Dan zal men de verwerking daarvan in korte tijd moeten doormaken en daarbij blijft men dan vaak steken in woede over het gebeuren, in grote angst over wat er zal komen of in een fatalistisch berusten. Bovendien doet geen of een slechte begeleiding de vraag naar euthanasie toenemen, iets wat dus eigenlijk niet zo zou behoeven te zijn.

Begeleiding van stervenden is niet alleen geestelijk contact, maar ook een goede lichamelijke verzorging. De overheid werkt niet mee aan deze ontwikkeling. Op bejaardentehuizen en op verpleegtehuizen wordt gekort. De verzorging in dergelijke tehuizen neemt noodzakelijkerwijs af en bereikt niveaus waarop begeleiding in somatisch opzicht nauwelijks meer goed mogelijk is, laat staan in geestelijk opzicht.

Thuis sterven is te prefereren boven de weinige privacy van het sterven in een ziekenhuis of verpleegtehuis. Het woningbouwbeleid houdt nauwelijks rekening met deze problematiek, kan daar ook nauwelijks oog voor hebben. Extra professionele hulp thuis in zo'n periode is moeilijk of nauwelijks te verkrijgen, vooropgesteld nog dat men daar de financiën voor heeft. Als zo'n hulp aanwezig zou zijn, zou men meer mensen thuis kunnen laten sterven, zowel komend uit een ziekenhuis als uit een verpleegtehuis.

Vrijwilligersorganisaties voor deze hulp zullen sterk moeten worden uitgebreid. Maar lang niet iedereen die deze hulp zou willen bieden is daar ook geschikt voor. Men zal vrij sterk moeten selecteren, bovendien onderschatten vele vrijwilligers de moeilijkheid van dit werk en de problemen

waar ze voor komen te staan. Vrijwilligers zullen bovendien een klankbord moeten hebben, of nog sterker, zij zullen zelf ook begeleid moeten worden. Daarom zouden voor dit vrijwilligerswerk betaalde krachten aangesteld moeten worden, die dit werk in goede banen leiden.

Aan de McGill University in Montreal is een uitstekende vrijwilligersorganisatie opgebouwd. De leiding is professioneel, er is een directeur voor het vrijwilligerswerk aangesteld, die over een bureau beschikt. Aan een dergelijke professionele organisatie is ook in ons land een dringende behoefte. Het aantal bejaarden zal sterk toenemen, terwijl de verzorgende groep in grootte afneemt. Met minder mensen meer moeten doen vraagt om een efficiëntere organisatie, en dat zal op professionele krachten moeten steunen.

Een lichtpuntje is misschien dat de verwachting is dat bejaarden zich steeds langer zelf zullen kunnen helpen en zelfstandig zullen kunnen zijn. Immers, acute ziekten kunnen veelal overwonnen worden en chronische ziekten leefbaar worden gehouden. Daardoor is te verwachten dat de periode van hulpbehoefte tot aan het sterven korter zal zijn. Een ander lichtpuntje is dat in deze tijd vele mensen door de VUT-regeling vrijkomen, die én lichamelijk én geestelijk voor dit soort vrijwilligerswerk zeker geschikt zullen zijn. En tenslotte is thans ook het tot stand komen van een regeling voor betaalde thuiszorg een zeer welkome maatregel in deze zaak.

Bij de begeleiding van stervenden is altijd een professionele kracht ingeschakeld, en wel de arts. Bijscholing in deze materie zal voor artsen noodzakelijk zijn. Dat is echter niet verplicht en kan ook niet verplicht gesteld worden. Alle vrijwillige scholingsdagen over begeleiding van stervenden tonen wereldwijd hetzelfde beeld: artsen voelen zich daartoe nauwelijks of niet geroepen.

Zou een verplichting daartoe dan helpen? Mijn ervaring is dat een verplichting tot het volgen van zulke scholing niet helpt. Als men niet met de situatie meevoelt of meevoelen wil wordt het gebodene niet geïntegreerd. Als begeleiding

van stervenden op een cerebrale wijze geschiedt en niet vanuit het hart, dan is zij waardeloos.

Een volgende vraag die wij ons kunnen stellen is naar het zelfbeschikkingsrecht van de mens, in de zin zoals wij hiervoor hebben uiteengezet. Er zal wel een consensus zijn over de opvatting dat de mens zeker zelfbeschikking heeft. Dat zien wij het hele leven door. Maar bestaat er ook een recht tot zelfbeschikking?

In juridische zin is dat inderdaad zo. Het gaat er dan niet zozeer om dat de mens zelf kan beschikken te trouwen of auto te gaan rijden en dergelijke, want deze beschikkingen zijn toegestaan onder bepaalde restricties. Maar het is veel duidelijker dat dit recht op zelfbeschikking in juridische zin wordt erkend doordat het doen van een *tentamen suicidii*, een zelfmoordpoging, niet strafbaar is. Dat is het wel geweest, maar met veranderende opvattingen in de loop der tijden is deze strafbaarheid overal afgeschaft.

Maar is het zelfbeschikkingsrecht ook in morele zin aanwezig? Zeker wel. De wettelijke regeling wordt in dit opzicht gedragen door de morele consensus. Het behoort tot de persoonlijke vrijheid om zelf over de inrichting van het leven en de beëindiging daarvan te beschikken. Toch zijn er door de gemeenschap ook hier bepaalde beperkingen aangebracht. Dat betreft dan immorele handelingen als moord, diefstal en dergelijke.

Het zelfbeschikkingsrecht is in religieus opzicht een bron van grote tegenstelling in de opvattingen, zeker wanneer dit gaat over leven en dood. Sommigen menen dat het leven van God is gegeven en de mens rentmeester daarover is. Dit zou hem verbieden zich van het leven te beroven. Anderen daarentegen menen dat de mens de vrijheid tot zelfbeschikking in verantwoordelijkheid van God heeft ontvangen. Er is zeker geen eenheid over een aanvaarding van het zelfbeschikkingsrecht. Hoewel het zelfbeschikkingsrecht in juridische zin wordt erkend, wordt dit door de overheid toch wel bemoeilijkt. Hulp aan iemand gegeven die zelfmoord pleegt, ook als dit op diens uitdrukkelijk verzoek is gebeurd, is strafbaar.

Hier nu ligt een groot dilemma voor de arts. Het is duidelijk dat deze in de eerste plaats zal moeten opsporen of een zelfmoordpoging niet anders is dan een indringende roep om hulp. De meeste *tentamina* zijn dat. Daarbij zij wel opgemerkt dat het voor de artsen frustrerend is dat de maatschappij over het algemeen geen antwoord heeft op dergelijke hulpkreten. Er kan onvoldoende begeleiding gegeven worden en de maatschappelijke situatie, die aan deze hulpkreten ten grondslag ligt, kan maar zelden worden gewijzigd. Het komt dan ook vaak voor dat een zelfmoordpoging op een dergelijke grond wordt herhaald. Maar heel anders wordt het bij die gevallen waarin de suïcidant zeer overtuigd de beslissing daartoe heeft genomen. De betrokkene heeft de balans grondig opgemaakt. De situatie ervan is niet te wijzigen. Er is maar één zelfbeschikking die hij wenst uit te voeren, en wel zijn keuze voor de dood. Hij geeft dit ook duidelijk aan, vaak met een schriftelijke verklaring. De grondige wijze waarop hij zijn suïcide voorbereidt en uitvoert is sprekend genoeg.

Moet de arts dan trachten dit te verhinderen? Hij is enerzijds wel gedwongen hulp te bieden, maar anderzijds heeft hij ook het recht van de patiënt te eerbiedigen om de behandeling te verbieden. Er ontstaat voor de arts een conflictsituatie, die des te schrijnender wordt als men bedenkt dat dergelijke suïcidanten, wetend dat de arts hen daarbij niet zal helpen, vaak hun toevlucht nemen tot een afschuwelijke zelfmoord. Zij springen van een hoog gebouw of werpen zich voor een trein. Hoeveel treinbestuurders zijn door deze handelwijze voor hun leven niet geïnvalideerd geraakt!

Bij zulke, zogenaamde 'balans-suïciden', zou de arts hulp moeten kunnen bieden. Hulp om op een goede wijze te kunnen sterven, zonder daarmee anderen te belasten en de toevallige omstanders een zeer traumatische ervaring te bezorgen. Maar deze hulp is strafbaar, juist omdat er geen sprake is van een situatie waarin euthanasie volgens de huidige jurisprudentie gerechtvaardigd zou zijn. Er is weliswaar een ernstig lijden, maar mogelijkheden tot verbetering

zijn soms niet geheel uitgesloten en de ziekte is in somatisch opzicht niet dodelijk.

Vrij algemeen wordt euthanasie gedefinieerd als een levensverkortend handelen op verzoek van de betrokkene en dat op bepaalde voorwaarden.

Het dilemma zit nu in dit 'op verzoek'. Want dit houdt in dat als er geen verzoek gedaan is – een verzoek dat overigens consistent en bij herhaling moet plaatsvinden, uit vrije wil en zonder enige pressie van buitenaf – er dan ook geen sprake kan zijn van euthanasie. Omdat er in de praktijk enkele uitzonderlijke gevallen voorkomen waarin aan het bezorgen van een goede dood niet is te ontkomen, ook al is er geen verzoek daartoe, heb ik steeds gepleit voor de uitdrukking 'in het belang van betrokkene'. Dit houdt in de eerste plaats in dat er zeker een verzoek van betrokkene moet zijn als hij dat kan uiten. Men kan moeilijk euthanasie in het belang van betrokkene noemen indien deze het verzoek daartoe niet doet en dit wel zou kunnen doen. Dan zouden enkele – en ik zeg nogmaals uitzonderlijke – situaties tot euthanasie kunnen leiden zonder het verzoek daartoe.

Overigens is het natuurlijk wel zo dat als men in de definitie het 'op verzoek van betrokkene' handhaaft, te verwachten is dat in die uitzonderlijke situaties zoals hiervoor bedoeld, dus zonder verzoek, de arts die dan betrokkene een goede dood bezorgt vervolgd kan worden op dezelfde wijze als dit nu voor euthanasie geschiedt. Ook dan zou de uitspraak 'ontslag van rechtsvervolging' kunnen luiden. Het dilemma waarvoor de arts komt te staan betreft dan die gevallen waar van een situatie sprake is waarin er duidelijk euthanasie zou geschieden als betrokkene daarom zou vragen, maar betrokkene dat om bepaalde redenen niet kan. Ik denk aan demente personen, aan psychisch gestoorden, aan comateuze mensen die duidelijk ondraaglijk lijden zonder enig uitzicht op verlichting of verbetering.

Wat het coma betreft nemen wij als regel aan dat er geen ondraaglijk lijden is. Helemaal zeker is dit niet, want

sommigen weten te vertellen wanneer zij uit een coma ontwaken, dat zij het heel moeilijk hebben gehad. Bijvoorbeeld met het feit dat zij wel hoorden praten over hun situatie en dat hen vragen werden gesteld, maar dat zij daar geen antwoord op konden geven en niets konden zeggen. Dit geeft wel aan dat er bij sommige patiënten in coma blijkbaar sprake kan zijn van ernstig lijden.

Intuïtief voelen wij aan, dat wij te doen hebben met een ernstig dilemma tussen twee morele overtuigingen. Enerzijds zijn wij ons er allen van bewust dat het leven van de mens beschermd moet worden, maar dat het aan de andere kant niet mogelijk moet zijn dat patiënten jarenlang in coma zijn en jaar in jaar uit in leven worden gehouden.

De langstlevende in Nederland ligt nu al twintig jaar in coma. De patiënten zijn ogenschijnlijk geheel normaal. Het hart functioneert goed, de bloeddruk blijft op peil, de ademhaling doet het goed, de stofwisseling werkt normaal en zelfs het electro-encephalogram (EEG) is normaal. Alleen zij zijn niet bij bewustzijn, reageren wel met hersenstamreflexen maar blijven beneden de oppervlakte van een bewuste dialoog. Er is geen communicatie met hen mogelijk, de dialoog is hoogstens eenzijdig. De patiënten worden in leven gehouden door verzorging, dat wil zeggen wassen, wisselgigging en voeding. Dit laatste geschiedt kunstmatig.

Dergelijke patiënten voldoen bij lange na niet aan de doodscriteria. Deze berusten immers op het vaststellen van de hersendood. De hersenstam leeft, anders zouden de functies van hart en longen niet meer aanwezig zijn. En ook het EEG is normaal en niet vlak of iso-elektrisch zoals dat bij hersendood het geval is.

Verzoeken van familie om deze patiënten een zachte dood te bezorgen mogen door artsen niet worden gehonoreerd. Het recht op leven en dood is immers onvervreemdbaar. Toch lijkt het medisch handelen in deze gevallen volkomen zinloos. Het handelen, in dit geval de kunstmatige voeding, houdt alleen dit leven in stand en geeft geen uitzicht op verbetering.

Hier is nu de grote spanning tussen kwaliteit van leven en levensverlenging, wat soms zelfs lijdensverlenging betekent. Zinloos medisch handelen – dat is handelen dat niet adequaat is en geen verbetering van de situatie brengt – is in feite de arts verboden. Hij heeft immers gezworen of de belofte gedaan dat hij de patiënten hulp zal bieden, en zinloos medisch handelen is geen hulp. Het voldoet niet aan het doel van de geneeskunde. Over de zinvolheid van iemands leven mag niemand, en ook de arts niet, oordelen. Zinloos medisch handelen heeft dus niets te maken met het zinvol zijn van menselijk leven.

Als wij nu bij het gekozen voorbeeld, de patiënt in een *coma vigil*, van mening zijn dat de kunstmatige voeding tot de verzorgende taken behoort, dan zal men het *coma vigil* in stand dienen te houden. Want verzorging moet altijd gegeven worden. Er zijn echter maar weinig deskundigen die deze opvatting huldigen. De meesten achten kunstmatige voeding een medisch handelen. Dan kan men erover twisten of dit medische handelen zinvol is.

Als men van mening is dat het leven van een dergelijke coma-patiënt hoe dan ook beschermwaardig is, dan zal men de kunstmatige voeding en de verzorging van de patiënt moeten voortzetten. Men houdt dan alleen biologisch leven in stand. Maar leven is meer dan biologisch leven alleen. Het is ook een psychisch, sociaal (communicatief) en religieus leven. Door deze kwaliteiten wordt het leven nu juist dat, wat het levenswaardig maakt. Bij het *coma vigil* is deze kwaliteit van leven gedaald beneden het minimale. De patiënt is zelfs niet meer in staat om zich ooit een oordeel te kunnen vormen over de kwaliteit van zijn leven. Men is dan geneigd het medisch handelen zinloos te noemen. In ieder geval geldt dit voor bestrijding van bijkomende infecties en andere aandoeningen. Maar ook de kunstmatige voeding is dan als medisch handelen zinloos. Men zou deze dus moeten staken. Het gevolg is dat de patiënt verhongert en verdorst, en het is dan weer de vraag of men dit iemand mag aandoen. Het is moreel eigenlijk onaanvaardbaar.

Het dilemma blijft groot voor de medicus. Enerzijds wil hij het leven beschermen en dit is ook zijn plicht, want de patiënt vraagt niet om beëindiging, anderzijds is de enige medische handeling die hij verricht, de kunstmatige voeding, vrijwel zinloos en houdt alleen maar een leven beneden de minimale kwaliteit in stand.

Mag hij de patiënt een zachte (ongevraagde) dood bezorgen omdat hij zich verplicht voelt een zinloze medische handeling te staken, maar het onvermijdelijke gevolg daarvan, namelijk verhongeren en verdorsten, wil voorkomen? Of moet hij eindeloos doorgaan met kunstmatige behandeling en daarbij ook vele anderen betrekken, want het verzorgen van een dergelijke patiënt is geen eenvoudige en bovendien een emotioneel zware taak. Kan men een oplossing vinden door de familie het recht te geven hier over de dood van het familielid te laten beslissen? Dit heeft dan wel enorme consequenties, want het onvervreemdbare recht op leven en dood wordt plotseling vervreemdbaar. Of moet men voor deze gevallen andere doodscriteria vaststellen? Dat lijkt dan ook gekunsteld, want er is leven, dat valt niet te ontkennen.

Hetzelfde probleem naar de ongevraagde zorg ten dode doet zich voor bij ernstig gehandicapte foetussen en *neonati* (pasgeborenen). Het gaat dus niet om abortus maar om het doden van een kind in het tweede en derde trimester van de zwangerschap, of als het pasgeboren is. Het gaat mij dan niet om de niet-levensvatbare, maar om die levensvatbare kinderen die zo ernstig gehandicapt zullen zijn, dat met grote zekerheid kan worden verwacht dat hun kwaliteit van leven minimaal zal zijn, en dat zij voortdurende verzorging gedurende hun hele 'leven' nodig zullen hebben.

Het eerste ethische dilemma is: mogen ouders als wettelijke vertegenwoordigers van hun kind daarover beslissen of blijft dit recht op de dood ook voor deze kinderen onvervreemdbaar? Het tweede ethische dilemma dat zich voordoet is: mogen we toegeven aan onze morele intuïtie, dat zulke zaken mogelijk moeten zijn of zijn wij bezig op

een ethisch hellend vlak te argumenteren? Dat kan uitlopen op een recht tot ongevraagde doding, indien een ander als bijvoorbeeld de ouders, de familie, de arts, oordeelt dat dat het beste voor de betrokkene is. En als we dit nog even doortrekken, dan komt ook het recht van de patiënt om behandelingen te weigeren in gevaar.

Een brandende vraag van het moment is: moet euthanasie een wettelijke basis krijgen?

In feite mag dit voor de arts geen al te zwaar dilemma zijn. Er is een regeling via de jurisprudentie en het is vrij nauwkeurig bekend onder welke voorwaarden een arts euthanasie kan toepassen, waarbij hij van een eventuele rechtsvervolgning zal worden ontslagen.

Hoewel een wet de arts meer rechtszekerheid zou geven is deze toch al vrij groot. De arts heeft in de dagelijkse geneeskundige praktijk met meer zaken te maken die hem in conflict met de wet brengen. En daarvoor bestaat ook rechtsonzekerheid. Het ontbreken van een wettelijke regeling lijkt mij dan ook op dit moment wat te veel aandacht krijgen. Het is nog altijd zo: beter geen wet dan een slechte wet. En er zijn nog vele discussiepunten die opgehelderd zouden moeten worden voordat er een goede regelgeving kan plaatsvinden. Er is in onze pluriforme samenleving geen consensus over de toelaatbaarheid van euthanasie. Dat behoeft voor de bestuurlijke instanties nog geen reden te zijn om euthanasie niet toelaatbaar te stellen. Er zijn echter nog teveel problemen.

Hoe stelt men vast dat het verzoek van betrokkene werkelijk vrijwillig is? Consistent en bij herhaling sluit onvrijwilligheid nog niet uit. Er kan veel onbewuste pressie zijn. Zelfs van een wettelijke regeling zou een drang uit kunnen gaan. Alleen al door het feit dat een wet euthanasie mogelijk maakt, zou iemand zich moreel verplicht kunnen voelen om in een bepaalde situatie euthanasie te vragen. Ook de plaats van de consulent in het geheel is nog onduidelijk. Moet hij zich persoonlijk ervan overtuigen dat het verzoek van de patiënt vrijwillig, consistent en bij herhaling is, of

mag hij afgaan op wat de behandelend arts hem vertelt? En moet hij ook de diagnose verifiëren, want daarop berust toch het oordeel over de komende dood? Moet hij een oordeel vellen over de ondraaglijkheid van het lijden zoals de patiënt die aangeeft? Of mag hij afgaan op alle papieren die de behandelende arts hem verstrekt? Trouwens zelfs over de definitie van euthanasie is er nog geen overeenstemming.

En dan tenslotte het probleem van het tekenen of niet tekenen van de A-verklaring. (De A-verklaring is het document, dat de behandelend arts ondertekent als hij overtuigd is dat iemand een natuurlijke dood is gestorven.) Behoort euthanasie tot normaal medisch handelen zoals sommigen menen? Euthanasie kan inderdaad een sluitstuk zijn van een goede begeleiding van stervenden. Maar daarmee is het nog geen normaal medisch handelen. Ook al zou het normaal medisch handelen zijn, dan nog kan men niet zeggen dat er van een natuurlijke dood sprake is. Immers de arts heeft de patiënt opzettelijk doen sterven en dat is geen natuurlijke dood. De A-verklaring zal dus niet getekend mogen worden en dit geeft tevens de mogelijkheid om euthanasie te toetsen. De gemeentelijk lijkschouwer moet worden gewaarschuwd en via hem de officier van justitie. Want dergelijke ingrijpende zaken in het leven van de mens moeten duidelijk kunnen worden onderzocht. Het tekenen voor een natuurlijke dood verhindert in feite de toetsing. Het is bovendien valsheid in geschrifte en van een arts mag toch worden verwacht dat hij geen valse verklaringen aflegt.

Dat de gevolgen voor de dokter en in het bijzonder ook voor de nabestaanden ellendig zijn heeft met deze stellingname niets te maken. Daardoor verandert deze niet. Een voorgestelde oplossing om het briefje te tekenen, maar daarnaast de arts te verplichten om euthanasie aan te geven, gaat mijns inziens juridisch niet op. Immers niemand kan gedwongen worden zijn eigen misdaad aan te geven.

Hoe dit dilemma op te lossen? Men zal het moeten zoeken in de wijze waarop door recherche en justitie wordt

gereageerd op het niet-tekenen van een A-verklaring in geval van euthanasie. Het moet toch mogelijk zijn hiervoor een goede procedure te bedenken. Daar zijn trouwens al voorbeelden van in ons land aanwezig. Maar het is van groot belang dat deze handelwijze overal in ons land wordt gevolgd, zodat zowel de arts als de nabestaanden weten waar zij aan toe zijn.

Dilemma's op de rand van leven en dood wegen zwaar. Veel komt op de schouders van de arts neer. Hij heeft meestal weinig tijd om concrete dilemma's op te lossen. Het is zaak van de gemeenschap om de artsen hierbij terzijde te staan.

Personalialia

Prof. dr. H. Galjaard is hoogleraar celbiologie aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam en hoofd van de afdeling klinische genetica van het Academisch Ziekenhuis Rotterdam.

Prof. mr. dr. C.J.M. Schuyt is hoogleraar empirische sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Prof. dr. Hk. Thierry is hoogleraar arbeids- en organisatiepsychologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Prof. dr. ir. C.J. Weeda is gezinssociologe aan de Landbouwniversiteit Wageningen en buitengewoon hoogleraar emancipatievraagstukken aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Prof. dr. J. Berting is hoogleraar in de algemene sociologie en beleid, in het bijzonder van technologievraagstukken aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam.

Prof. dr. C. van der Meer is voorzitter van de commissie medische ethiek van het Academisch Ziekenhuis Vrije Universiteit en emeritus-hoogleraar inwendige geneeskunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Drs. R.A. Koole is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent bij de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

Aangehaalde literatuur

GEBOORTE

The State of the World's Children, jaarlijks rapport van Unicef. Oxford, Oxford University Press.

Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, *Bevolking en Welzijn*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1977).

POLITIEKE VERANTWOORDELIJKHEID VOOR DE JEUGD
d'Ancona, H., 'Opvoeding als collectieve verantwoordelijkheid', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 3, pp. 78-80.

Beleidsplan Emancipatie 1985. Handelingen Tweede Kamer 1984-1985, 19052 nos. 1 en 2.

Diekstra, R.F.W., *De opgroeiende jeugd*. Baarn, Ambo (1985).

Jonas H., *The imperative of responsibility*. Chicago (1984).

Jongman, R.W., 'Criminaliteit als verzet', in: *Socialisme en Democratie*. 42(1985), 6, pp. 183-188.

Verhulst, F.C., *De toekomst van het kind*, oratie Erasmusuniversiteit Rotterdam (1987).

DILEMMA'S ROND ARBEID

Achterhuis, H., *Arbeid: een eigenaardig medicijn*. Baarn, Ambo (1984).

Becker, J.W., Vink, R., Godschalk, J.J., *Enige aspecten van arbeid in de toekomst*. Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau (1986).

Boddy, D., 'Information technology and organizations: some empirical findings', in: Pitt, D.C., B.C. Smith (eds.), *The computer revolution in public administration*. Brighton, Wheatsheaf Books (1984).

Buchanan, D.A., D. Boddy (1982), 'Advanced technology and the quality of working life: the effects of word processing on video typists', in: *Journal of Occupational Psychology*, 55, pp. 1-11.

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch Zakboek*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1987).

Fase, W.J.P.M., 'Een on(der)handelbare toekomst?' in: *Bespiegelingen over de toekomst van de sociale partners*. Den Haag, Organisatie

voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (1985).

Handy, C., *The future of work* (1984); Ned. vert.: *De toekomst van de arbeid*. Utrecht, Bruna (1986).

IL0 (1987), speciaalnummer van *Labour and Society*, 12, 3.

In 't Veld-Langeveld, H.M., *Binding in vrijheid*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1985).

Jansen, B., J.S.L. Ykema, 'Arbeid als medicijn: het belang van sociale "Zeitgebers"', in: *Intermediair*, 19 (1983), 37, pp. 31-37.

Jehoel-Gijsbers, G., Th. Schepens, *Gedeelde arbeid: gedeelde vreugd*. Den Haag, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1981).

Kruse, P.H.A.M., 'Toekomstige arbeidsmarktproblematiek in relatie tot vrije tijdsbesteding', in: *Alles beweegt: naar flexibeler vormen van arbeid en beloning*. Den Haag, NCW (1987).

Kwant, R.C., 'Arbeidsethos in Nederland', in: Engelen, J., A. Hemelrijck, J. Munnicks (red.), *Wie niet werkt... arbeidsethos en werkgelegenheid*. Utrecht, Het Spectrum-Aula (1983).

MOW International Research Team, *The meaning of working*. Londen, Academic Press (1987).

Nota 2000. *Over de ontwikkeling van het gezondheidsbeleid*, Rijswijk, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (1986).

Poorthuis, F., 'De halfwaardetijd van de onderzoeker', in: *Intermediair*, 23 (1987), 36, pp. 17-21.

Thierry, Hk., 'Determinanten en voorspelbaarheid', in: Kempen, G., R.J. Takens (red.), *Psychologie, informatica en informatisering*. Lisse, Swets & Zeitlinger (1986).

Thierry, Hk., 'Arbeidstijd en de betekenis van arbeid', in: Jansen, B. (red.), *De praktische vormgeving van arbeidstijdregelingen* (1988; in voorbereiding).

Thierry, Hk., B. Jansen, 'Intervention studies: opportunities and limitations', in: Haider, M., M. Koller, R. Cervinka (eds.), *Night and shift work: long term effects and their prevention*. Frankfurt, Peter Lang (1986).

Vinke, R.H.W., Hk. Thierry, *Flexibele beloning: van cafetariaplan naar praktijk*. Deventer, Kluwer (1984).

Vlaanderen, K. (red.), *Het jaar 2025*. Nijmegen, Markant (1987).

Warr, P.B., 'Werk en werkloosheid', in: Drenth, P.J.D., Hk. Thierry, P.J. Willems, Ch.J. de Wolff (red.), *Handboek Arbeids- en Organisatiepsychologie*. Deventer, Van Loghum Slaterus (1984).

Warr, P., *Work, unemployment and mental health*. Oxford, Clarendon Press (1987).

Wijst, T. van der, F. van Poppel, *Economic and social implications of*

aging in the Netherlands. Voorburg, NIDI (Working paper 67) (1985).

OP WEG NAAR EEN ZORGLOZE SAMENLEVING?

Discussienota over de verantwoordelijke samenleving, Den Haag, CDA (1987).

Schuivende Panelen; continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie, Amsterdam, PVDA (1987).

Brinkman, L.C., *Over de (on)macht van een nieuwe elite*, Den Haag 16 oktober 1986 (toespraak in de Tweede Kamer bij de behandeling van een ontwerp voor een Welzijnswet). Zie ook *CDA/Actueel*, 25.10.1986, pp. 8-9.

Delen van dit referaat zijn ontleend aan: *Vriendschap in beweging*, Iteke Weeda. Houten, De Haan (1988).

OUDER WORDEN

Berting, J., 'Prestatie-oriëntering, individuele prestaties en de verzorgingssamenleving', in: Berting, J., J. Breman, P.B. Lehning (red.), *Mensen, Macht en Maatschappij*. Amsterdam/Meppel, Boom (1987).

Berting, J., *Paradigms, culture and behaviour*. Parijs, Report to Unesco (1988).

Braam, G.P.A., J.A.I. Coolen, J. Naafs, *Ouderen in Nederland. Sociologie van bejaarden, bejaardenzorg en -beleid*. Alphen aan den Rijn/Brussel, Samsom Uitgeverij (1981).

Entzinger, H.B., *Een kleine wereld*, oratie Rijksuniversiteit Utrecht (1987).

Felix, R.A., e.a., *Nederland naar de jaren negentig. Werken en niet werken in de jaren negentig*. Den Haag, Vuga (1987).

Glaser, B.G., A.L. Strauss, *Status Passage. A Formal Theory*. San Francisco: University of California (1971).

Goede, M.P.M., G.H. Maassen, *Beleving van niet-werken. Een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en hun partner*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht (1988).

Jager, H. de, A.L. Mok, *Grondbeginselen der Sociologie. Gezichtspunten en begrippen*. Leiden/Amsterdam, H.E. Stenfert Kroese (1978).

Means, R., R. Smith, *The Development of Welfare Services for Elderly People*. Londen, Croom Helm (1985).

Mermet, G., *Francoscopie. Les Français: Qui sont-ils? Ou vont-ils?* Parijs, Librairie Larousse (1985).

Parsons, T., 'Some Trends of Change in American Society: Their

Bearing on Medical Education', in: Parsons, T., *Structure and Process on Modern Societies*. Londen, Frank Cass & Co Ltd. (1960).

Pearlin, L.I., 'Discontinuities in the Study of Aging', in: Hareven, T.K., K.J. Adams (eds.), *Aging and Life Course Transitions: An Interdisciplinary Perspective*. New York/Londen, The Guilford Press (1982).

Sauvy, A., in: *L'Express* (oktober 1987).

Schouten, J., 'Geriatie in ruste', in: *NRC-Handelsblad* (10.11.87).

Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1986).

Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk 1976. *Bevolking en Welzijn*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1977).

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *De komende vijftiengintig jaar. Een toekomstverkenning voor Nederland*. Den Haag, Staatsuitgeverij (1977).

Gaarne dank ik mevrouw dr. H. Verweij-Jonker, drs. M.C. de Witte en J. van Male voor hun waardevolle kanttekeningen bij de eerste versie van deze bijdrage.

STERVEN IN EEN VERANDERENDE MAATSCHAPPIJ

Bergkamp, L., 'De kwaliteit van leven, een onvermijdbaar oordeel', in *Medisch Contact*, 40 (1985), pp. 1524-1526.

Falk, R.H., 'The death of death with dignity', in: *Am. J. Med.* 77 (1984), pp. 775-776.

Fromm, E., *Escape from freedom*. New York, Rinehart, (1941). (*De angst voor vrijheid*.) Utrecht, Bijleveld, (1972).

Kuiter, H.M., C. van der Meer, 'Zinloos en zinvol handelen. Over de spanning tussen levensverlenging en kwaliteit van leven', in: *Verdeling van schaarse middelen in de gezondheidszorg*, onder redactie van A.W. Musschenga en J.N.D. de Neeling. Cahier van het Bezinningencentrum vu nr 8. Amsterdam, vu Boekhandel/uitgeverij (1987).

Meer, C. van der, 'De arts in confrontatie met de stervende', in: *Menswaardig sterven*. Bilthoven, Ambo (1974).

Musschenga, A.W., *Kwaliteit van leven*. Baarn, Ambo (1988).

Thomasma, D.C., J. Brumlik, 'Ethical issues in the treatment of patients with a remitting vegetative state', in: *Am. J. Med.*, 77 (1984), pp. 373-377.

Thijs, L.G. e.a., (red.) *Veranderende ethiek in de geneeskunde?*, Amsterdam, vu Boekhandel/uitgeverij (1987).

'De geneeskundige in de ontmoeting met de dood', in: *Dood en*

stervensbegeleiding. Nijkerk, Callenbach (1987).

'Euthanasie en medisch handelen', in: Graaf, J. de, W.C.M. Klijn, C. van der Meer, Chr. J. Enschedé, T.M. Schalken, *Euthanasie*. Dordrecht, Kluwer (1985).

'Euthanasie, spanningen en misvattingen', in: *Christen-democratische verkenningen* 5/1986, p. 191.

'Sterven in het ziekenhuis', in: *Verslag studiedag van het sterven, ethiek, geloof en praktijk*; med. afd. Thijm-genootschap, Kath. Artsen Vereniging, Nijmegen (1985).

59.654
1988

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Denkers over dilemma's / H. Galjaard e.a.

Amsterdam : Balans

Uitg. in samenw. met het Documentatiecentrum Nederlandse
Politieke Partijen en Stichting De Nieuwe Kerk.

ISBN 90-5018-055-8

SISO 170 UDC 177 NUGI 661

Trefw.: ethiek.

Steeds vaker worden mensen geconfronteerd met diep ingrijpende 'ethische' vragen. Door de ontwikkelingen in de technologie en de politiek komen velen plotseling oog in oog te staan met problemen die vroeger niet bestonden. Het gaat in *Denkers over dilemma's* over essentiële vraagstukken die ieder mens in een bepaalde fase van zijn leven tegenkomt.

Zes auteurs belichten de kernpunten en keuzes bij *geboorte, jeugd, arbeid, relatievormen, ouder worden, sterven*. Aan de hand van deze 'stadia van de mens' schetsen zij de belangrijkste ontwikkelingen en dilemma's, waarvoor de individuele burger en de samenleving als geheel zich geplaatst zien. De auteurs zijn ieder op hun eigen gebied toonaangevend en sterk betrokken bij de ontwikkelingen en hebben allen belangrijke publikaties op hun naam.

De verschuivende ethiek in een veranderende samenleving is het gemeenschappelijk decor van deze bundel.

Denkers over dilemma's heeft grote actualiteitswaarde, maar zal over de actualiteit heen een belangrijke stimulans tot verdere exploratie van de aangesneden onderwerpen betekenen.

Het initiatief tot *Denkers over dilemma's* is genomen door de Stichting De Nieuwe Kerk te Amsterdam en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.